Iranian Association of Geopolitical

Geography and Regional Planning

ISSN (Print): 2783-2112 - ISSN (Online): 2228-6462

Homepage: https://www.jgeoqeshm.ir/

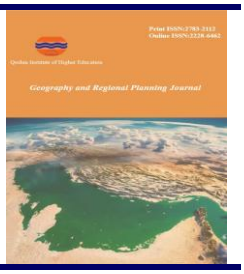

From Symbol to Structure: The Mythological Influence on Architecture and the Cultural Geography of Contemporary Urban Spaces in Iran

Mehri Fadai Haghi[1], Lida Balaian Asl[2]✉, Hossein Soltanzadeh[3]

1. Department of Architecture, CT. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: haghi.mehri@yahoo.com
2. Department of Architecture, Ta. C. Islamic Azad University, Tabriz, Iran. Email: lida-balilan@iaut.ac.ir
3. Department of Architecture, CT. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article history:
Received: 4 May 2025
Revised: 4 July 2025
Accepted: 1 September 2025
Published: 23 November 2025

Keywords:
Mythology
Spatial Semiotics
Cultural Geography
Square Mashq
Square Hassanabad

Abstract

The crisis of meaning in contemporary Iranian architecture stems from the rupture between mythological tradition and modern spatial form. This rupture has detached urban environments from their cultural roots and indigenous worldview. Revisiting myth as the collective unconscious of society provides a key to restoring identity and meaning within urban architecture. This study, entitled "From Symbol to Structure: The Mythological Influence on Architecture and the Cultural Geography of Contemporary Urban Spaces in Iran," aims to explain the relationship between myth, symbol, and form through a comparative analysis of two historical squares in Tehran Square Mashq and Square Hassanabad. The research adopts a qualitative interpretive method based on field observation, documentary analysis, and a four-layered framework encompassing mythic, symbolic, morphological, and cultural-geographic dimensions. Findings reveal that Square Mashq reflects the rational and authoritative order of modernism, where the myth of ascent and command is materialized through an axis of power; whereas Square Hassanabad represents a human-centered and harmonious worldview rooted in the archetype of the circle and the cosmic center. Based on phenomenological and postmodern theories (Heidegger, Bachelard, Derrida, Eco), the comparative analysis indicates that meaning in contemporary architecture emerges not from form alone but through the interaction of myth, perception, and lived experience. The study concludes that the endurance of myth in urban form depends on designing space as a multilayered and interpretable cultural text rather than as a purely physical or functional construct.

How to cite: Fadai Haghi, M., Balaian Asl,. and Soltanzadeh,H. (2025). From Symbol to Structure: The Mythological Influence on Architecture and the Cultural Geography of Contemporary Urban Spaces in Iran. *Geography and Regional Planning*, 15 (4),169-193 . https://doi.org/ 10.22034/jgeoq.2025.557603.4360

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

DOI: https://doi.org/ 10.22034/jgeoq.2025.557603.4360

Introduction

Despite the historically deep integration of myth, meaning, and spatial order in Iranian architecture, the advent of modernity and its instrumental rationality has disrupted the symbolic relationship between worldview and built form, resulting in a crisis of spatial identity in contemporary Iranian cities. Modern architectural practices, largely driven by functionalism and globalized formal languages, have marginalized the mythic and symbolic systems that once endowed space with sacredness, memory, and cultural coherence. While postmodern architectural theory has reopened the possibility of myth, metaphor, and multilayered meaning as foundations for design, Iranian architecture lacks a coherent indigenous theoretical framework capable of translating mythological worldviews into contemporary spatial production. Consequently, architectural efforts oscillate between superficial formal historicism and uncritical adoption of Western paradigms, producing spaces that fail to regenerate culturally grounded meaning. This research addresses this gap by examining how mythic worldview is reflected—or neglected—in contemporary Iranian architectural theory and urban form, and by exploring how myth can function as a living cultural framework for restoring meaning, identity, and symbolic continuity in contemporary urban spaces.

Methodology

The present study is developmental–theoretical in terms of its objective and qualitative in nature, employing an analytical–interpretive and comparative approach. The foundation of this research lies in understanding layers of meaning and symbolism in urban spaces from the perspectives of mythology and cultural geography. Within this framework, space is conceived not merely as a material and physical entity, but as a multilayered text of signs and lived experiences, shaped through interaction with the collective unconscious and the cultural memory of society. The primary aim of the research is to explain how mythological concepts are translated into corporeal and symbolic structures in the contemporary city and to identify their continuity within the urban fabric of Tehran, with particular emphasis on the two historic squares of Meydan-e Mashq and Hasanabad Square.

From a theoretical standpoint, the research is grounded in a synthesis of three principal paradigms within postmodern thought. The first is phenomenology of space, which emphasizes sensory, embodied, and existential understandings of place, as reflected especially in the works of Heidegger, Merleau-Ponty, and Pallasmaa. The second is structuralist and post-structuralist semiotics, which conceptualizes space as a system of cultural codes and metaphors and draws upon the perspectives of Roland Barthes, Umberto Eco, and Jacques Derrida to interpret architectural symbols. The third paradigm is the aesthetics of the sublime, which, in the thought of Freud and Vidler, points to the return of the unconscious and the uncanny within spatial experience. Together, these three paradigms provide an integrated theoretical framework through which myth, symbol, and corporeality can be analyzed as three interconnected levels in the production of meaning in contemporary architecture.

Data collection was conducted through both library-based and field-based methods. In the first phase, theoretical sources related to postmodern architecture, mythology, and semiotics were analyzed in order to extract key conceptual components. In the fieldwork phase, Meydan-e Mashq and Hasanabad Square were purposively selected and comparatively examined in terms of geometry, spatial axes, proportions, materials, color, light, and symbolic elements. Data were recorded through direct observation, photography, note-taking, and analytical drawing, ensuring precise documentation of both physical and semiotic dimensions.

Data analysis was carried out using a semiotic approach combined with interpretive phenomenology. In the first step, the physical and visual signs of each square were identified and categorized, followed by interpretation of their mythological and cultural connotations. In the second step, a comparative analysis of the two squares was conducted with respect to geometric structure, symbolism, and meaning, in order to reveal the processes through which the cultural unconscious is reproduced in the

contemporary city. Meydan-e Mashq was interpreted as a manifestation of the concept of the axis mundi and sacred order within royal and state spaces, while Hasanabad Square was understood as a representation of the synthesis of rational modernity with traditional symbolic patterns.

To ensure the validity and credibility of the findings, theoretical and field triangulation was employed; that is, observations were cross-checked against established theoretical frameworks and authoritative sources, and the results were reviewed and confirmed by two experts in the fields of cultural architecture and historical urbanism.

Ultimately, this interdisciplinary research methodology offers a novel framework for interpreting meaning and the continuity of myth in contemporary Iranian urban spaces. It demonstrates how corporeal structures, geometry, and spatial symbols in the city of Tehran continue to carry layers of cultural unconsciousness and contribute to the formation of contemporary identity and cultural geography.

Results and Discussion

The findings of this research demonstrate that both Meydan-e Mashq and Hasanabad Square function as multilayered urban texts in which myth, symbol, physical form, and cultural geography are intertwined, though each embodies a distinct mode of meaning production within contemporary Tehran. Through four-layer analysis-mythical, symbolic, corporeal, and cultural-geographical-the study reveals how different worldviews of modernity have been spatially articulated in these two significant urban squares.

The analysis of Meydan-e Mashq shows that it is fundamentally structured around a linear and hierarchical spatial logic. At the mythical level, its dominant north–south axis, extending from the National Garden Gate (Bāgh-e Melli) inward, reflects the archetype of ascent, authority, and cosmic order translated into a modern political framework. The gate functions as a symbolic threshold, marking the transition from the profane city to a realm of power and order. Myth here is not erased but reconfigured: sacred centrality is transformed into a political axis, embodying the myth of authority and state power.

At the symbolic level, architectural elements such as monumental arches, national motifs, inscriptions, and controlled visual perspectives communicate sovereignty, discipline, and national identity. Meaning in Meydan-e Mashq is produced primarily through representation and display rather than lived experience. Corporeally, the square is defined by rigid geometry, rectangular organization, and large-scale institutional buildings (ministries, museums), reinforcing a sense of formality, control, and distance between power and everyday life. In terms of cultural geography, despite later functional changes from military to cultural-administrative uses, Meydan-e Mashq largely remains a space of official memory rather than a lived social environment. It operates more as a historical-symbolic landscape than as an active arena of collective urban life.

In contrast, Hasanabad Square embodies a fundamentally different spatial and cultural logic. At the mythical level, its circular geometry and radial organization reflect the archetype of unity, balance, and the cosmic center found in Iranian mythological thought. The empty center of the square functions as a symbolic void-a generative absence-echoing philosophical notions in Iranian culture where meaning emerges from silence and emptiness. This structure recalls the mandala-like representation of the universe, emphasizing harmony between center and periphery.

Symbolically, Hasanabad Square relies less on explicit political imagery and more on visual coherence and sensory experience. Repetitive arches, semi-domes, curved façades, warm brick tones, and balanced proportions convey continuity, calmness, and cultural integration. Here, symbolism operates through rhythm, symmetry, and materiality, allowing meaning to emerge through perception and bodily presence rather than overt representation. At the corporeal level, the square combines Renaissance-inspired geometry with Iranian materials and proportions, producing a human-scaled, coherent, and inhabitable space. The four similar surrounding buildings create a centripetal order that reinforces spatial unity and inclusivenes

From the perspective of cultural geography, Hasanabad Square remains an active and living part of Tehran's urban life. Daily pedestrian movement, commercial activity, social interaction, and collective memory continuously reproduce its meaning. Unlike Meydan-e Mashq, Hasanabad is embedded in everyday urban experience and functions as a shared cultural space rather than a controlled institutional one.

The comparative analysis indicates that Meydan-e Mashq represents a model of authoritarian modernity, where meaning is imposed from above through linear order, monumentality, and symbolic power, while Hasanabad Square represents a model of cultural and people-centered modernity, grounded in circular order, balance, and lived experience. Together, these two squares reveal complementary yet contrasting narratives of how myth continues to operate within contemporary Tehran: one translating myth into power and hierarchy, and the other sustaining myth as unity, harmony, and collective cultural memory within the modern city.

Conclusion

In this study, a comparative analysis of Meydan-e Mashq and Hasanabad Square in Tehran was conducted based on the theoretical framework of mythology and the intellectual foundations of postmodern architecture, with the aim of revealing the relationship between meaning, symbol, and corporeality in contemporary Iranian urban spaces. The findings indicate that both squares, at different levels, carry signs of the Iranian mythological worldview; however, the modes through which this worldview is represented in Meydan-e Mashq and Hasanabad Square differ substantially. This very difference makes visible the intellectual and cultural transition of Iranian society from an authoritarian modern era toward a meaning-oriented postmodern condition.

Meydan-e Mashq, within its historical context, was designed according to a linear, axial, and geometric pattern that reflects modern rationalist thinking. In this square, spatial order and hierarchical organization express a worldview in which "power" and the "centrality of the state" constitute the core of meaning. The north–south axis and the National Garden Gate (Sardar-e Bagh-e Melli) function symbolically as a threshold and an entrance into the domain of authority, while the entire space is conceived as a stage for the display of order and domination. At this level, the myth of "ascent" and "sovereignty" is embodied in the corporeality of modern architecture. The space is not intended for individual lived experience, but rather for the representation of collective and political power. In the terms of modern philosophy, this is a place where meaning is imposed from above, and architectural form operates as an instrument for the visualization of ideology.

By contrast, Hasanabad Square emerges from a synthesis of mythic consciousness and postmodern thought in urban design. The circular geometry of the square, its hollow center, and the harmonious rhythm of its arches materialize the archetype of the "circle of unity" and the cosmic order embedded in Iranian thought. Here, myth does not serve as a tool for displaying power, but as a ground for perceptual and sensory experience. The center of the square is empty yet profoundly meaningful—a symbol of creative void in mythological thinking, which is reinterpreted in postmodern philosophy as a "center without domination." The symmetrical presence of four buildings around the square evokes natural order and balance among forces, while the use of local materials, the warm tone of brick, and curved forms establish a poetic relationship between matter and meaning. At this level, Hasanabad Square exemplifies an "interpretable space," in which meaning is not fixed but unfolds through citizens' experiences over time-an approach that constitutes the essence of postmodern architecture.

Drawing on theories of architectural phenomenology (Heidegger, Merleau-Ponty, Norberg-Schulz) and postmodern semiotic approaches (Derrida, Eco, Lacan), space is understood not as a neutral container but as a multilayered text of signs and experiences. Within this reading, Hasanabad Square appears as an open and polysemic text: every arch, every shadow, and every reflection of light signifies unity within multiplicity. Meydan-e Mashq, by contrast, represents a closed and monosemic text, in which signs

are subordinated to a stabilized structure of power. Consequently, Hasanabad Square can be regarded as an instance of "multiple-reading space" in postmodern thought, where meaning emerges through interaction among user, time, and place.

From the perspective of cultural mythology, both squares testify to the continuity of the Iranian collective unconscious. In Meydan-e Mashq, the myth of domination and authority is reproduced through modern geometric order; in Hasanabad Square, the same unconscious manifests itself through the myth of unity, harmony, and return to the center. This transformation-from the myth of "power" to the myth of "balance"-articulates Tehran's cultural transition from a hierarchical city to a networked one, and from a single-voiced order to a polyphonic urban condition. The final conclusion of this research is that Hasanabad Square, in comparison with Meydan-e Mashq, represents a more successful example of integrating myth and architecture within a postmodern framework. In this square, corporeality is not the end point of meaning but its point of departure; space is not a stage for the display of power, but a field of lived experience. Accordingly, the reinterpretation of myth in contemporary architecture-when undertaken within a postmodern intellectual framework-can provide a pathway for the regeneration of meaning, memory, and identity in today's Iranian city. In other words, the linkage between "myth" and the "postmodern" in these two squares offers a dual image of contemporary Tehran: a city in which past and present, power and culture, reason and imagination engage in an ongoing dialogue in search of a renewed balance.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article.

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article.

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article.

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interes

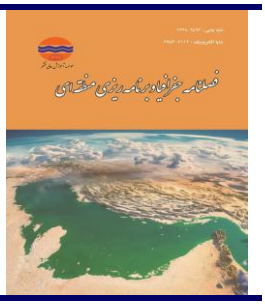

فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای

شاپا چاپی: ۶۴۶۲- ۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲ -۲۷۸۳

Homepage: https://www.jgeoqeshm.ir/

انجمن ژئوپلیتیک ایران

از نماد تا کالبد: تأثیر اسطوره بر معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری ایران معاصر

مهری فدایی حقی[۱]، لیدا بلیلان اصل✉[۲]، حسین سلطان زاده[۳]

۱.گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه:haghi.mehri@yahoo.com

۲.گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. رایانامه: lida-balilan@iaut.ac.ir

۳.گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه:hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۳ تیر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۰ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۲ آذر ۱۴۰۴

کلیدواژه ها:

اسطوره‌شناسی

نشانه‌شناسی

فضا

جغرافیای فرهنگی

میدان مشق

میدان حسن‌آباد

چکیده

بحران معنا در معماری معاصر ایران، حاصل گسست میان سنت اسطوره‌ای و کالبد مدرن است؛ گسستی که سبب شده فضاهای شهری از ریشه‌های فرهنگی و جهان‌بینی ایرانی فاصله بگیرند. در این میان، بازخوانی نقش اسطوره به‌عنوان زبان ناخودآگاه جمعی در شکل‌دهی به فضا، می‌تواند راهی برای بازیابی هویت و معنا در معماری شهری باشد. پژوهش حاضر با عنوان «از نماد تا کالبد: تأثیر اسطوره بر معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری ایران معاصر» با هدف تبیین نسبت میان اسطوره، نماد و کالبد در دو میدان تاریخی تهران ـ میدان مشق و میدان حسن‌آباد ـ انجام شده است. روش تحقیق کیفی و تفسیری است که بر مبنای مشاهده میدانی، تحلیل اسنادی و خوانش تطبیقی لایه‌های چهارگانه‌ی اسطوره‌ای، نمادین، کالبدی و جغرافیای فرهنگی سامان یافته است. یافته‌ها نشان می‌دهد میدان مشق، بازتاب نظم عقلانی و اقتدارگرای مدرن است که در آن اسطوره‌ی صعود و فرمانروایی در قالب محور قدرت بازتولید شده، در حالی‌که میدان حسن‌آباد بیانگر نگرشی مردم‌محور و وحدت‌گراست که در آن کهن‌الگوی دایره و مرکز، هماهنگی و توازن کیهانی را القا می‌کند. تحلیل تطبیقی بر پایه‌ی نظریه‌های پدیدارشناسی و پسامدرن (هایدگر، باشلار، دریدا، اکو) آشکار ساخت که معنا در معماری معاصر نه در فرم صرف، بلکه در پیوند میان اسطوره، ادراک و تجربه‌ی زیسته شکل می‌گیرد. بر این اساس، نتیجه پژوهش تأکید می‌کند که تداوم اسطوره در کالبد شهر، هنگامی پایدار می‌ماند که فضا به‌عنوان متن فرهنگی چندلایه و تفسیرپذیر طراحی شود، نه صرفاً به‌عنوان ساختاری کالبدی و کارکردی.

استناد: فدایی حقی، مهری، بلیلان اصل، لیدا و سلطان زاده، حسین . (۱۴۰۴). از نماد تا کالبد: تأثیر اسطوره بر معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری ایران معاصر. *جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱۵(۴)، ۱۶۹-۱۹۳. DOI: 10.22034/jgeoq.2025.557603.4360

ناشر: موسسه آموزش عالی قشم

© نویسندگان.

مقدمه

جهان‌بینی هر تمدن، چارچوبی است که نظام ادراکی و زیباشناختی آن را شکل می‌دهد و از طریق آن، رابطه‌ی انسان با هستی، مکان و زمان تعریف می‌شود. در تمدن ایرانی، جهان‌بینی اسطوره‌ای نقش بنیادی در معنابخشی به فضا داشته و معماری، بستر ظهور آن تلقی شده است. در واقع، اسطوره در فرهنگ ایرانی صرفاً روایتی از گذشته نیست، بلکه سازوکار تولید معنا و سازمان‌دهی تجربه‌ی فضایی است (Eliade, 1959).بر اساس این بینش، فضا واجد کیفیتی قدسی و معنادار است و معماری، فرآیندی نمادین برای بازآفرینی نظم کیهانی به‌شمار می‌رود.

اما با ورود مدرنیته و دگرگونی‌های معرفت‌شناختی قرن نوزدهم و بیستم، این پیوند تاریخی میان معنا و کالبد در معماری ایران دچار گسست شد. ساختارهای مدرن مبتنی بر عقلانیت ابزاری، به تدریج جای نظام نمادین و اسطوره‌ای را گرفتند و فضا به عرصه‌ای کارکردی و بی‌روح تبدیل شد (Habermas, 1987). نتیجه، شکل‌گیری بحرانی در هویت فضایی شهرهای ایران بود که در آن، تعارض میان «گفتمان سنتی ـ شرقی» و «گفتمان مدرن ـ غربی» تجربه‌ای مکرر از بی‌معنایی را در کالبد شهر ایجاد کرد (Nesbitt, 1996؛ رئیسی، ۱۳۹۴)

در این میان، بخشی از اندیشمندان معاصر معماری ایران معتقدند بازگشت به معنا نه از مسیر بازتولید فرم‌های گذشته، بلکه از طریق بازاندیشی در بنیان‌های فرهنگی و جهان‌بینی اسطوره‌ای ممکن است. اسطوره، برخلاف برداشت سطحی از آن به عنوان افسانه، نظامی نمادین است که تجربه‌ی انسان از هستی را در قالب تصویر، استعاره و ساختار بازنمایی می‌کند (Cassirer, 1944). از این منظر، بازخوانی اسطوره در معماری می‌تواند به احیای پیوند میان اندیشه و کالبد منجر شود؛ پیوندی که در سنت ایرانی ـ اسلامی، اساس معنا و وحدت وجودی فضا بوده است.

جهان‌بینی اسطوره‌ای نه فقط در روایت‌های دینی و آیینی، بلکه در هندسه، تناسبات، جهت‌گیری و سازمان‌دهی فضایی آثار معماری کلاسیک ایران حضور داشته است. در معماری معاصر اما، این لایه‌های نمادین به دلیل سلطه‌ی پارادایم تکنولوژیک و نگرش‌های کارکردی به حاشیه رانده شده‌اند (Alexander, 1979). در نتیجه، معماری ایران در دهه‌های اخیر میان دو قطب سنت و مدرنیته گرفتار شده است؛ از یک سو، تلاش برای بهره‌گیری از نظریات معماری مدرن و پسامدرن غربی، و از سوی دیگر، جست‌وجوی معنا در ریشه‌های فرهنگی و بومی. این وضعیت را می‌توان نوعی «برزخ نظری» نامید که در آن، زبان معماری قادر به بازتولید معنای بومی در قالب معاصر نیست(Jencks, 2011 ؛ سوافیلد، ۱۳۹۰)

مطالعات متعدد در زمینه‌ی نظریه‌ی معماری نشان داده‌اند که نظریه نه صرفاً مجموعه‌ای از قواعد طراحی، بلکه شیوه‌ای برای فهم رابطه‌ی میان فرهنگ، انسان و فضا است (Nesbitt, 1996). کورنر (Corner, 1999) معتقد است نظریه زمانی معنا پیدا می‌کند که بتواند میان دو بُعد «مهارت» و «انگیزه» در طراحی پیوند برقرار کند؛ یعنی میان تخنه (دانش فنی) و پوئسیس (انگیزه‌ی فرهنگی و شاعرانه). در معماری معاصر ایران، این دو بُعد از یکدیگر گسسته‌اند: مهارت و فن‌آوری در خدمت بازتولید فرم‌های جهانی قرار گرفته و انگیزه‌ی فرهنگی و معنایی به حاشیه رفته است.

از سوی دیگر، رویکرد پسامدرن در معماری، که بر چندگانگی معنا، روایت و استعاره تأکید دارد، بار دیگر امکان بازگشت اسطوره به عرصه‌ی طراحی را فراهم ساخته است (Jencks, 2011). در واقع، بسیاری از نظریه‌پردازان پسامدرن از جمله چارلز جنکس، آلدوروسی و کریستوفر الکساندر با طرح مفاهیمی چون استعاره‌ی معماری، پیچیدگی و معنای چندلایه، نوعی بازاندیشی اسطوره‌ای را در سطح نظریه مطرح کرده‌اند(Rossi, 1982 ؛ Alexander, 1979). این رویکرد، از منظری فرهنگی، تلاش می‌کند تا فضا را نه محصول عملکرد، بلکه برساخته‌ی معنا و حافظه بداند.

در بستر ایران معاصر نیز می‌توان رگه‌هایی از این بازگشت معنا را در آثار معماران دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ مشاهده کرد؛ آثاری که ضمن بهره‌گیری از تکنیک‌های مدرن، در پی احیای حس قدسی، مرکزیت و نظم کیهانی در فضا بوده‌اند (قبادیان، ۱۳۹۸). اما فقدان نظریه‌ی بومیِ منسجم، باعث شده که این تلاش‌ها بیشتر در سطح فرم و نماد باقی بمانند و کمتر به سطح گفتمان نظری و فرهنگی برسند.

با توجه به آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد یکی از راه‌های خروج از بحران معنا در معماری ایران، بازاندیشی در نسبت میان نظریه و اسطوره است. یعنی باید بررسی شود که چگونه می‌توان مفاهیم اسطوره‌ای را به‌عنوان چارچوبی برای تولید نظریه و طراحی در معماری معاصر بازخوانی کرد. اسطوره در این معنا، نه بازگشت به گذشته، بلکه زبانی برای تداوم فرهنگ در قالب‌های نوین است؛ زبانی که می‌تواند میان حافظه‌ی جمعی و نوآوری معاصر پیوند برقرار کند (Campbell, 1991)

در این راستا، پژوهش حاضر با عنوان »از نماد تا کالبد: تأثیر اسطوره بر معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری ایران معاصر «به دنبال واکاوی چگونگی بازتاب جهان‌بینی اسطوره‌ای در نظریه‌ها و آثار معماری معاصر ایران است. تمرکز پژوهش بر دو میدان شاخص

تهران، یعنی میدان مشق و میدان حسن‌آباد قرار دارد که هر یک نمایانگر دو گفتمان فرهنگی متفاوت‌اند: میدان مشق بازتاب اسطوره‌ی قدرت و نظم سیاسی در دوره‌ی مدرن‌سازی، و میدان حسن‌آباد نماد تلفیق زیبایی‌شناسی کلاسیک با حافظه‌ی فرهنگی و هویت شهری است.

پرسش اصلی این است که چگونه جهان‌بینی اسطوره‌ای در گفتمان‌های نظری و کالبدی معماری معاصر ایران بازتاب یافته است؟ و در ادامه، چگونه می‌توان از دیدگاه اسطوره‌ای برای بازتولید معنا در فضاهای شهری بهره گرفت؟

این پرسش‌ها بر پایه‌ی این فرض استوارند که اسطوره، به‌مثابه‌ی نظامی زنده و فرهنگی، در بطن نظریه‌های معماری پسامدرن حضور دارد و در معماری ایران نیز می‌تواند بنیانی برای بازسازی هویت فضایی فراهم سازد. در نتیجه، این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد تفسیری و تحلیل گفتمان فرهنگی، می‌کوشد از رهگذر مطالعه‌ی تطبیقی میان نظریه و فضا، پیوند از دست‌رفته‌ی میان نماد، معنا و کالبد را در شهر ایرانی معاصر بازشناسد.

پیشینه تحقیق

در دهه‌های اخیر، پژوهشگران حوزه‌ی معماری و طراحی شهری در جهان، توجه فزاینده‌ای به نقش اسطوره، نماد و حافظه‌ی فرهنگی در شکل‌گیری فضا و هویت شهری نشان داده‌اند. این مطالعات بر آن تأکید دارند که معماری صرفاً حاصل عملکرد و فناوری نیست، بلکه نظامی از معانی فرهنگی و استعاری است که از طریق روایت‌های اسطوره‌ای و کهن‌الگوها، معنا می‌یابد و تداوم می‌پذیرد. مرور پیشینه‌ها نشان می‌دهد که از دهه‌ی ۱۳۸۰ تاکنون، گرایش چشمگیری در میان پژوهشگران ایرانی به بازخوانی لایه‌های نمادین و اسطوره‌ای در معماری پدید آمده است. در این میان، محور اصلی اغلب مطالعات، نقش کهن‌الگوها و اسطوره‌ها در شکل‌گیری معنا، هویت و زبان معماری ایرانی—اسلامی بوده است.

در نخستین تلاش‌ها، سیروس صبری (۱۳۸۴) بر این باور بود که استفاده از اسطوره در فرایند طراحی معماری می‌تواند معمار را از سطح هویت فردی به سطحی متعالی‌تر از هویت انسانی سوق دهد، زیرا اسطوره با ارزش‌های وجودی انسان پیوندی ژرف دارد و می‌تواند به طراحی بوم‌گرا و پایدار منجر شود. هم‌زمان، تیس اوینسون با رویکردی فلسفی، به نسبت میان کهن‌الگوها و عناصر بنیادین معماری مانند حرکت، وزن و ماده پرداخت و آن‌ها را حامل معناهای ازلی در فضا دانست.

در ادامه‌ی این جریان، گلابچی و زینالی فرید (۱۳۹۵) در پژوهشی تحلیلی—توصیفی با تأکید بر معماری آرکی‌تایپی، کوشیدند تا تداوم ویژگی‌های کیهانی در آثار معماری را بر مبنای اسطوره‌ی آفرینش تبیین کنند. آنان معماری را تجلی ذهنی از کیهان دانستند که با نظم قدسی و فراتاریخی معنا می‌یابد. در همین راستا، دهقان، معماریان و همکاران (۱۳۹۰) مفهوم «عروج» را به‌عنوان یکی از کهن‌الگوهای بنیادی بررسی کردند و نشان دادند که در ناخودآگاه جمعی انسان‌ها، این مفهوم می‌تواند مبنای خلق فرم‌های معماری قدسی و نمادین قرار گیرد.

ورمقانی (۱۳۹۶) با تحلیل تطبیقی میان معماری باستانی و اساطیر ایران، به این نتیجه رسید که مفاهیم معنایی اسطوره‌ها در فضاهای باستانی تجلی کالبدی یافته و می‌توان از آن‌ها برای بازآفرینی هویت در معماری معاصر بهره گرفت. در همین راستا، نجارپور و جاوری (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای درباره‌ی نقوش کاشی‌کاری کاخ هشت‌بهشت اصفهان، نشان دادند که این نقش‌مایه‌ها ریشه در باورهای اسطوره‌ای پیش از اسلام داشته و در دوره‌ی صفوی با مفاهیم اسلامی تلفیق شده‌اند؛ نشانه‌ای از پیوستگی فرهنگ اسطوره‌ای و معماری اسلامی.

معمار (۱۳۹۴) نیز به بعد رنگ و نور در معماری اسلامی پرداخت و آن‌ها را حامل معانی اسطوره‌ای دانست؛ به‌گونه‌ای که هر رنگ بازتاب مرتبه‌ای از هستی و تجلی فطرت انسانی است. از سوی دیگر، هروی، فلامکی و طاهایی (۱۳۹۸) با نگاهی روان‌کاوانه، کهن‌الگوی مادر را در معماری تاریخی ایران بررسی کردند و نشان دادند که مفهوم زمین—مادر به عنوان نماد تقدس در فضاهای معماری ایران حضور پررنگی دارد.

طوفانی و لبیب‌زاده (۱۳۹۶) در پی یافتن راهی برای ارتقای هویت مسکن معاصر، نقش کهن‌الگوها را در طراحی خانه‌های سنتی ایران — به‌ویژه خانه بروجردی‌ها — تحلیل کردند و پیشنهاد دادند که تلفیق آن مفاهیم با نیازهای امروز می‌تواند موجب بازآفرینی سکونتگاه‌های هویت‌دار شود. در همین مسیر، ضیایی و بامداد (۱۳۹۵) با تمرکز بر باغ ایرانی، نشان دادند که استفاده از هندسه مقدس، مرکزیت و عناصر طبیعی مانند آب و نور، حاصل درک کهن‌الگوهای نظم کیهانی است که در طراحی باغ‌ها حضوری مستمر دارد.

سنجری‌فرد و طوسی (۱۳۹۵) با بررسی نظریات نادر اردلان، نشان دادند که کاربرد آگاهانه‌ی کهن‌الگوها در معماری و شهرسازی معاصر می‌تواند کیفیت فضایی و پیوند فرهنگی را تقویت کند. براتی و کاکاوند (۱۳۹۵) نیز در پژوهشی پدیدارشناسانه، انگاره‌ی بنیادین «بالا—

پایین» را به‌عنوان کهن‌الگوی پایدار در معماری ایرانی–اسلامی معرفی کردند و تداوم آن را از میدان نقش‌جهان تا پارک لاله تهران دنبال نمودند.

مهاجر و همکاران (۱۳۹۱) در تبیین رابطه‌ی الگو و کهن‌الگو، شکل‌گیری درون‌گرایی در معماری ایران را نتیجه‌ی تداوم همان انگاره‌های اسطوره‌ای دانستند. در ادامه، حاتمیان و نیستانی (۱۳۹۱) با تکیه بر نظریه‌ی یونگ، تداوم فرم چهارطاقی از دوره‌ی ساسانی تا اسلامی را به‌عنوان نشانه‌ی استمرار امر قدسی در ذهن ایرانیان تحلیل کردند.

در سال‌های اخیر نیز مطالعات نشانه‌شناختی به‌عنوان بُعد تازه‌ای از تحلیل اسطوره‌ای معماری مطرح شده است. فلاحت و نوحی (۱۳۹۱) با تأکید بر «حس مکان» نشان دادند که نشانه‌های معماری از طریق شمایل، نماد و نمایه، مفاهیم کهن را در فضا بازآفرینی می‌کنند. ریاحی و انصاری‌منش (۱۳۹۴) و عینی‌فر (۱۳۹۵) نیز در تداوم همین مسیر، به طبقه‌بندی نشانه‌ها در معماری پرداختند و نقش آن‌ها را در انتقال معنا و بازآفرینی تجربه‌ی زیباشناسانه تبیین کردند. در همین بستر، نژادابراهیمی و همکاران (۱۳۹۷) با مطالعه‌ی مسجد کبود تبریز نشان دادند که عناصر کالبدی مساجد در گذر زمان به نشانه‌هایی ارتباطی بدل شده‌اند که لایه‌های اسطوره‌ای، دینی و فرهنگی را هم‌زمان منتقل می‌کنند. روشن و شیبانی (۱۳۹۴) نیز در پژوهشی تطبیقی با استفاده از روش نشانه‌شناسی امبرتو اکو، فرآیند خلق معنا در معماری صفوی را در پیوند با مفاهیم عرفانی بررسی کردند و نشان دادند که شهر اصفهان نمونه‌ای از پیوستگی کالبد و عرفان قدسی است. در پژوهشی نظام‌مند، مارجی، تیبو و هاماری (2025) با عنوان «شهرهای خیال‌پردازانه؛ مرور نظام‌مند بر تخیل معمارانه»، نشان دادند که لایه‌های اسطوره‌ای در طراحی شهری، عاملی مهم در ایجاد احساس تعلق و تداوم فرهنگی هستند. آن‌ها بیان کردند که شهرهای امروز، به‌ویژه در عصر دیجیتال، نه تنها ساختارهایی فیزیکی بلکه حاملان تخیل جمعی و بازتاب‌دهنده‌ی اسطوره‌های تمدنی‌اند.

در همین زمینه، ساموره (2024) در پژوهشی با عنوان «معماری مذهبی، فرهنگ و فضاهای قدسی در شهر معاصر»، با بهره‌گیری از رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی توضیح داد که فضاهای مذهبی جدید، میانجی میان باورهای قدسی و هویت‌های مدرن‌اند. به باور او، بازخوانی زبان اسطوره در طراحی فضاهای دینی، به بازآفرینی حس مکان و وحدت فرهنگی در جوامع چندفرهنگی کمک می‌کند.

برن (2023) در مقاله‌ی خود با عنوان «اسطوره‌ها و تخیل در رقابت‌های معماری»، رقابت‌های بین‌المللی معماری را از منظر روایت‌های اسطوره‌ای بررسی کرد. یافته‌های او نشان داد که معماران در فرایند طراحی، ناخودآگاه از دوگانگی‌های اسطوره‌ای همچون زمین و آسمان، مرکز و پیرامون، نظم و آشوب بهره می‌گیرند؛ مفاهیمی که به زبان فضایی و ترکیب کالبدی آثار معماری منتقل می‌شوند.

در حوزه‌ی جغرافیای فرهنگی، وانگ و هو (2024) در پژوهشی با عنوان «جغرافیای فرهنگی و گونه‌شناسی معماری بومی»، با بررسی خانه‌های سنتی جنوب‌غرب چین نشان دادند که سازمان فضایی این خانه‌ها بر پایه‌ی جهان‌بینی اسطوره‌ای و آیینی مردم شکل گرفته است. آنان نتیجه گرفتند که در فرهنگ‌های شرقی، فضا نه صرفاً مکان زیست بلکه بازتابی از نظم کیهانی و رابطه‌ی انسان با طبیعت است و این الگو می‌تواند در معماری فرهنگی معاصر کشورهای آسیایی نیز به کار رود.

همچنین، السیلی (2025) در پژوهشی با عنوان «هویت شهری؛ مرور علم‌سنجی از ۱۹۶۹ تا ۲۰۲۴» با تحلیل چندصد منبع علمی، تحول مفهوم هویت شهری را در ارتباط با نمادگرایی فرهنگی و اسطوره‌های بومی بررسی کرد. نتایج نشان داد که از میانه‌ی دهه‌ی ۲۰۱۰، مفهوم اسطوره و حافظه فرهنگی جایگاهی محوری در مطالعات هویت شهری یافته و می‌تواند ابزار مؤثری برای بازسازی انسجام اجتماعی در شهرهای در حال جهانی‌شدن باشد.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که این پژوهش‌ها به روشنی بر اهمیت بازگشت به اسطوره و استعاره‌های فرهنگی در معماری تأکید دارند. در نگاه آنان، اسطوره زبانی زنده و فرهنگی است که پیوند میان فضا، حافظه و هویت را دوباره برقرار می‌کند و می‌تواند معنابخشی به شهر معاصر را ممکن سازد. این نگرش جهانی، با هدف اصلی پژوهش حاضر ـ یعنی واکاوی تأثیر جهان‌بینی اسطوره‌ای بر معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری ایران معاصر ـ همسو است.

مبانی نظری

مفهوم اسطوره، معنا و فضا در معماری ایرانی

در تاریخ اندیشه‌ی ایرانی، فضا همواره فراتر از کالبد مادی معنا یافته است و به عرصه‌ای برای بروز جهان‌بینی، حافظه و تجربه‌ی قدسی بدل شده است. در این میان، اسطوره نقش بنیادی در شکل‌دهی به فهم انسان از مکان و هستی دارد. اسطوره از دیدگاه *میرچا الیاده (Eliade, 1959)* نه افسانه‌ای خیالی، بلکه بیانی از نظم کیهانی و منشأ قدسی جهان است؛ روایتی که به هستی معنا می‌بخشد و جهتِ حضور انسان در مکان را تعیین می‌کند.

در همین راستا، *ارنست کاسیرر (Cassirer, 1944)* انسان را «حیوان نمادساز» می‌داند و معتقد است جهان برای انسان از مسیر نظامی از نمادها و معانی ادراک می‌شود. معماری نیز یکی از مهم‌ترین زبان‌های نمادین فرهنگ است که از رهگذر آن، باورهای جمعی و ناخودآگاه فرهنگی به عینیت درمی‌آیند.

در تفکر ایرانی، از باغ ایرانی تا میدان‌های مرکزی شهرها، فضا همواره بازتابی از کیهان و نظم هستی بوده است. محورهای مرکزی، تقارن و هندسه‌ی چهارسوقی در معماری ایرانی، بر پایه‌ی همان جهان‌بینی اسطوره‌ای شکل گرفته‌اند که میان زمین و آسمان، ماده و معنا، پیوند برقرار می‌کرد. این پیوند در واقع همان مفهوم «محور عالم» یا *axis mundi*است که در تمدن‌های کهن همچون ایران و هند، نماد مرکز و قدسیت به‌شمار می‌رفت.(Eliade, 1961)

از دیدگاه *کارل گوستاو یونگ*، اسطوره در قالب کهن‌الگوها در ناخودآگاه جمعی بشر زنده است و در آثار هنری و معماری به شکل‌های تکرارشونده‌ای چون مرکز، نور، ارتفاع، صعود و تقارن ظاهر می‌شود. در ایران نیز پژوهشگرانی چون *فلامکی (۱۳۹۸* و *دهقان و معماریان، ۱۳۹۰)* نشان داده‌اند که استمرار مفاهیم کهن‌الگویی، عامل اصلی در شکل‌گیری هویت فرهنگی فضاهای معماری سنتی ایران بوده است.

اما با ورود مدرنیته و گسست از سنت، بسیاری از این ساختارهای نمادین در شهر ایرانی دچار فروپاشی شد و معماری به سمت فرم‌گرایی و عملکردگرایی گرایش یافت. در چنین شرایطی، بازگشت به اسطوره و نماد، نه به‌عنوان رجعت به گذشته بلکه به‌مثابه‌ی بازخوانی معنا در جهان معاصر ضرورت یافت. نظریه‌های پسامدرن در معماری از دهه‌ی ۱۹۷۰ میلادی به بعد نیز پاسخی به همین بحران معنا بودند (Jencks, 2011; Nesbitt, 1996)

پارادایم‌های نظری پسامدرن و پیوند آنها با اسطوره

در چارچوب تفکر پسامدرن، معماری نه تنها یک کالبد فیزیکی بلکه متنی فرهنگی و چندمعناست که از نشانه‌ها، استعاره‌ها و رمزگان‌های اجتماعی ساخته می‌شود. در این دیدگاه، معنا از مسیر تجربه‌ی بدن‌مند، زبان، ناخودآگاه و حافظه‌ی جمعی پدید می‌آید. سه پارادایم اصلی در این زمینه قابل توجه‌اند :پدیدارشناسی، نشانه‌شناسی و زیبایی‌شناسی امر متعالی.

جدول ۱. دیدگاه نظریه‌پردازان معماری در چارچوب پارادایم‌های پسامدرن

پارادایم نظری	مفاهیم معنایی و پیوند با اسطوره	رویکرد تحلیلی	فیلسوفان کلیدی	نظریه‌پردازان معماری
پدیدارشناسی	فضا به‌مثابه تجربه‌ی زیسته؛ بدن، نور، رنگ و ماده حامل معنا هستند؛ اسطوره در این نگاه به‌صورت حافظه‌ی بدن‌مند و تجربه‌ی قدسی از مکان حضور دارد.	ادراک وجودی و بدن‌مند از فضا	هوسرل، هایدگر، مرلوپونتی، باشلار	کریستین نوربرگ شولتز، یوهانی پالاسما، استیون هال
زیبایی‌شناسی امر متعالی	فضاهای چندمعنا، مبهم و گسسته، بازتاب ناخودآگاه فرهنگی و بازگشت امر سرکوب‌شده‌اند؛ اسطوره به‌صورت «امر غریب آشنا» در معماری معاصر ظاهر می‌شود.	بازگشت ناخودآگاه و امر غریب	زیگموند فروید، آنتونی ویدلر	پیتر آیزنمن، دیانا اگرست
نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی	معماری به مثابه نظامی از نشانه‌هاست که معنا از طریق رمزگان‌های فرهنگی و استعاره‌ها منتقل می‌شود؛ اسطوره در این چارچوب نوعی زبان ناخودآگاه فرهنگی است.	فضا به‌عنوان زبان معنا	رولان بارت، ژاک دریدا، اومبرتو اکو	مایکل گریوز، ماریو گاندلسوناس، پیتر آیزنمن

تبیین نظری در بستر شهر تهران

در شهر تهران، نمودهای عینی از پیوند اسطوره، نماد و کالبد را می‌توان در دو میدان تاریخی میدان مشق و میدان حسن‌آباد مشاهده کرد که هر یک بازتاب دوره‌ای از تحولات فرهنگی ایران هستند.

میدان مشق، به‌عنوان یکی از فضاهای شهری شاخص دوره‌ی قاجار، در ابتدا محلی برای تمرینات نظامی بود اما از دیدگاه معناشناختی، بازتابی از مفهوم «فضای مقدسِ مرکز» در معماری ایرانی است. فرم مستطیلی میدان، محورهای متقاطع و تقارن در طراحی آن، یادآور الگوی کهن چهارسوق و ایده‌ی «مرکز جهان» است که در اسطوره‌های ایرانی با نظم آسمانی و قدرت پیوند دارد. میدان مشق با قرارگیری در مجاورت ارگ سلطنتی و کاخ گلستان، در واقع بازنمایی فضایی از پیوند «قدرت و قدسیت» در سنت ایرانی است.

در مقابل، میدان حسن‌آباد که در دوره‌ی پهلوی اول ساخته شد، نشانگر گذار از سنت به مدرنیته است. این میدان با پلان دایره‌ای و طاق‌های نیم‌دایره‌ای پیرامون خود، ترکیبی از زیبایی‌شناسی غربی (نئوکلاسیک و رنسانسی) با الگوهای فضایی ایرانی به‌شمار می‌رود. هندسه‌ی دایره‌ای آن یادآور مفهوم «وحدت و تداوم» در کیهان‌شناسی ایرانی است و درعین‌حال، کارکرد شهری آن به مثابه میدان

ترافیکی، بازتاب نظم عقلانی مدرن است. بنابراین، میدان حسن‌آباد را می‌توان به عنوان نمادی از هم‌نشینی دو جهان‌بینی دانست: سنت نمادین و مدرنیته‌ی عقلانی.

تحلیل تطبیقی این دو میدان نشان می‌دهد که در تهران معاصر، هنوز ناخودآگاه فرهنگی اسطوره‌ای در لایه‌های کالبدی شهر زنده است . میدان مشق بازتابی از نظم کیهانی و قدرت قدسی، و میدان حسن‌آباد نمایشگر تداوم همان زبان نمادین در قالبی مدرن است. این فضاها در واقع حافظه‌ی جمعی تهران را در ساختاری کالبدی تجسم می‌بخشند و پیوند میان گذشته‌ی اسطوره‌ای و اکنون شهری را بازآفرینی می‌کنند.

مدل مفهومی پژوهش

با جمع‌بندی دیدگاه‌های نظری و شواهد تجربی می‌توان مدل مفهومی زیر را برای تبیین تأثیر اسطوره بر معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری تهران ارائه کرد.

جدول ۲. مدل مفهومی حاصل از نظریات

سطح مفهومی	نمود در میدان مشق و حسن‌آباد	کارکرد و سازوکار اثرگذاری
اسطوره	حضور محور مرکزی، تقارن و مرکزیت در میدان مشق به‌عنوان تجلی محور عالم	سرچشمه‌ی معنا و ناخودآگاه فرهنگی؛ تولید کهن‌الگوهای نظم، مرکز و صعود
نماد	استفاده از هندسه‌ی دایره‌ای و طاق‌های نمادین در میدان حسن‌آباد که یادآور وحدت کیهانی است	رسانه‌ی انتقال معنا از ذهن به عین از طریق هندسه، نور، رنگ و فرم
کالبد	ترکیب فرم‌های سنتی و مدرن در ساختار میدان‌ها و بناهای پیرامونی	تجسد مادی و عینی مفاهیم نمادین در ساختار فضایی
جغرافیای فرهنگی	بازتاب حافظه‌ی تاریخی تهران در کالبد میدان‌های شهری و تداوم ناخودآگاه فرهنگی	تعامل حافظه‌ی جمعی، هویت و تجربه‌ی زیسته در بستر فضا

مبانی نظری این پژوهش بر این اصل استوار است که اسطوره زبان ناخودآگاه فرهنگ است و از طریق نمادها به کالبد فضا انتقال می‌یابد. این فرآیند سه‌مرحله‌ای ــ اسطوره به‌مثابه منشأ معنا، نماد به‌عنوان رسانه‌ی فرهنگی، و کالبد به‌عنوان بستر تجلی ــ ساختار بنیادین درک فرهنگی از فضا را شکل می‌دهد.

در بستر شهر تهران، این ساختار در میدان مشق و میدان حسن‌آباد به‌وضوح قابل مشاهده است. در میدان مشق، نظم کیهانی و قدرت قدسی در کالبدی سلطنتی و نظام‌مند تجسد یافته است، در حالی که میدان حسن‌آباد با ترکیب هندسه‌ی دایره‌ای و فرم‌های مدرن، ادامه‌ی همان زبان اسطوره‌ای در بستری نو است. بدین ترتیب، تهران را می‌توان همچون متنی چندلایه از نمادها و حافظه‌های فرهنگی دانست که در آن، اسطوره نه در قالب روایت بلکه در هیأت ساختارهای کالبدی حضور دارد.

در تهران، میدان مشق بازنمای نظم کیهانی/قدسی در پیوند با قدرت سلطنتی است (الگوی مرکز و محور) و میدان حسن‌آباد نمونه‌ی ترجمه‌ی نمادهای ایرانی در قالب زبان ترکیبیِ مدرن است (دایره/طاق به‌مثابه نماد وحدت/تداوم)؛ هر دو در سطح «جغرافیای فرهنگی» به تداوم حافظه جمعی یاری می‌رسانند (Pallasmaa, 2005/2012؛Norberg-Schulz, 1980)

جدول۳ پارادایم‌های پسامدرن

پارادایم	دلالت برای «اسطوره–نماد–کالبد»	نظریه‌پرداز/معمار	فیلسوفان مرجع	ایده/رویکرد
پدیدارشناسی	اسطوره به‌صورت حافظه‌ی بدن‌مند و «حس مکان» در نور/ماده/سایه عینیت می‌یابد.	Norberg-Schulz (1980)؛ Pallasmaa (2005/2012)؛ Steven Holl (1994/2007)	Heidegger ؛Husserl (1971)؛ Merleau-Ponty Bachelard (1964)؛(1962)	فضا به‌مثابه تجربه‌ی زیسته/بدن‌مند
زیبایی‌شناسی امر متعالی/غریب	اسطوره به‌صورت «امر غریبِ آشنا» در فرم‌های چندمعنا و شکستگی‌های فضایی بازمی‌گردد.	Eisenman (2004)؛ Agrest (1991)	Freud (1919/2003)؛ Vidler (1992)	بازگشت ناخودآگاه، ابهام، گسست
نشانه‌شناسی/زبان	اسطوره به‌صورت کُد فرهنگی/استعاره ترجمه و در کالبد شهری رمزگذاری می‌شود.	Graves (1982)؛ Gandelsonas (1991)؛ Eisenman (1984)	Barthes (1972/1977)؛ Eco ؛Derrida (1978) (1976)	معماری به‌مثابه متن و رمزگان
گفتمان انتقادی *(خلاصه)*	اسطوره‌های فضایی می‌توانند ابزار سلطه/مقاومت باشند؛ لایه‌های تاریخی میادین تهران شاهد آن‌اند.	Frampton (1983/2002)؛ Tafuri (1976)	Foucault (1967/1984)؛ Benjamin (1999)	فضا=قدرت/تاریخ/یادمان

فمینیسم/کورا *(خلاصه)*	انگاره‌های مادینه (زمین/زایش) در تولید معنا و پرورش حافظه‌ی مکانی نقش دارند.	Bergren ؛Agrest (1991) (1983)	de ؛Kristeva (1984) Beauvoir (1949)	فضا به‌مثابه بطن زایا/مادینه

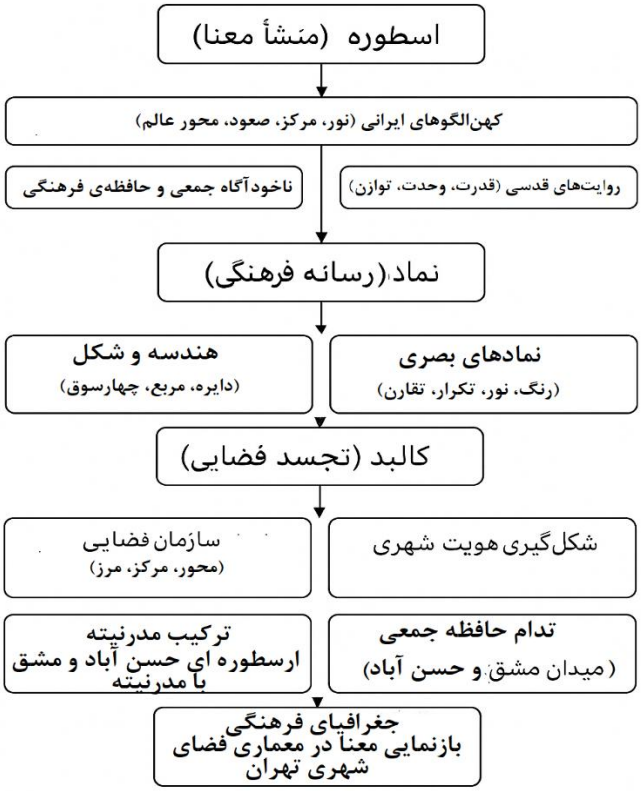

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، توسعه‌ای–نظری و از نظر ماهیت، کیفی با رویکرد تحلیلی–تفسیری و تطبیقی است. مبنای این تحقیق، فهم لایه‌های معنا و نماد در فضاهای شهری از دیدگاه اسطوره‌شناسی و جغرافیای فرهنگی است. در این رویکرد، فضا نه صرفاً کالبدی مادی بلکه متنی چندلایه از نشانه‌ها و تجربه‌های زیسته تلقی می‌شود که در تعامل با ناخودآگاه جمعی و حافظه‌ی فرهنگی جامعه شکل می‌گیرد. هدف اصلی پژوهش، تبیین چگونگی انتقال مفاهیم اسطوره‌ای به ساختارهای کالبدی و نمادین در شهر معاصر و بازشناسی تداوم آنها در بافت تهران، به‌ویژه در دو میدان تاریخی مشق و حسن‌آباد است.

از دیدگاه نظری، پژوهش حاضر بر پایه‌ی ترکیب سه پارادایم اصلی در اندیشه‌ی پسامدرن بنا شده است. نخست، پدیدارشناسی فضا که به درک حسی، بدن‌مند و وجودی از مکان تأکید دارد و به‌ویژه در آثار *هایدگر، مرلوپونتی و پالاسما* بازتاب یافته است. دوم، نشانه‌شناسی ساختارگرا و پساساختارگرا که فضا را نظامی از رمزگان‌ها و استعاره‌های فرهنگی می‌داند و بر پایه‌ی دیدگاه‌های *رولان بارت، اومبرتو اکو و ژاک دریدا* به خوانش نمادهای معماری می‌پردازد. سوم، زیبایی‌شناسی امر متعالی که در اندیشه‌ی *فروید و ویدلر* به بازگشت ناخودآگاه و امر غریب در تجربه‌ی فضا اشاره دارد. این سه پارادایم، چارچوب نظری مشترکی را فراهم می‌سازند که از طریق آن می‌توان اسطوره، نماد و کالبد را به‌عنوان سه سطح از شکل‌گیری معنا در معماری معاصر تحلیل کرد.

گردآوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. در بخش نخست، منابع نظری مرتبط با معماری پسامدرن، اسطوره‌شناسی و نشانه‌شناسی مورد تحلیل قرار گرفت تا مؤلفه‌های مفهومی استخراج شود. در بخش میدانی، دو میدان مشق و حسن‌آباد به‌صورت هدفمند انتخاب و از منظر هندسه، محورهای فضایی، تناسبات، مصالح، رنگ، نور و عناصر نمادین مورد بررسی تطبیقی قرار گرفتند. برای ثبت داده‌ها از مشاهده‌ی مستقیم، عکاسی، یادداشت‌برداری و ترسیم تحلیلی استفاده شد تا ابعاد کالبدی و نشانه‌ای به‌طور دقیق مستند گردد.

تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از رویکرد نشانه‌شناختی و پدیدارشناسی تفسیری صورت گرفت. در گام نخست، نشانه‌های کالبدی و بصری هر میدان شناسایی و دسته‌بندی شدند؛ سپس دلالت‌های اسطوره‌ای و فرهنگی آنها تفسیر گردید. در گام دوم، مقایسه‌ی تطبیقی دو میدان از

نظر ساختار هندسی، نمادپردازی و معنا انجام شد تا فرآیند بازتولید ناخودآگاه فرهنگی در شهر معاصر آشکار گردد. میدان مشق به‌عنوان تجلی مفهوم «محور عالم» و نظم قدسی در فضاهای سلطنتی، و میدان حسن‌آباد به‌عنوان بازنمایی تلفیق مدرنیته‌ی عقلانی با الگوهای نمادین سنتی تفسیر شد.

برای اعتبارسنجی و روایی یافته‌ها، از مثلث‌سازی نظری و میدانی استفاده گردید؛ به این معنا که تحلیل‌های حاصل از مشاهده با مبانی نظری و منابع معتبر تطبیق داده شد و نتایج توسط دو صاحب‌نظر در حوزه‌ی معماری فرهنگی و شهرسازی تاریخی بررسی و تأیید گردید.

در نهایت، روش تحقیق حاضر با رویکردی میان‌رشته‌ای، چارچوبی نو برای خوانش معنا و تداوم اسطوره در فضاهای شهری معاصر ایران ارائه می‌دهد. این روش نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای کالبدی، هندسه و نمادهای فضایی در شهر تهران هنوز حامل لایه‌هایی از ناخودآگاه فرهنگی‌اند و به شکل‌گیری هویت و جغرافیای فرهنگی معاصر یاری می‌رسانند.

محدوده مورد مطالعه

بر اساس دیدگاه سلطان‌زاده، میدان‌های سنتی ایران چهار جبهه کامل و پیوسته داشتند و معابر به درون آنها نفوذ نمی‌کرد، فضای باز میدان همچون حیاط خانه‌ها، محصور و درون‌گرا بود و افراد احساس درون یا بیرون بودن را به روشنی تجربه می‌کردند. در دوره معاصر از دهه دوم و سوم خورشیدی به بعد، میدان‌های ارتباطی با طراحی تدریجی شکل گرفت و بناهای اداری و شاخص پیرامون آنها استقرار یافت.

میدان مشق در روزگار فتحعلی‌شاه بنیان گذاشته شد و در عهد ناصرالدین‌شاه برای آموزش نظامیان محصور گردید و به دلیل نزدیکی به ارگ و توپخانه، کارکرد نظامی پررنگی یافت. در مرکز آن شلیک توپ ظهر و در ماه رمضان توپ سحر و افطار انجام می‌شد. در پهلوی اول بخش غربی به باغ ملی تبدیل شد و سردر شاخص میان اداره پست و بنای شرکت نفت نصب گردید. این پهنه با مساحت تقریبی یازده هکتار، به‌تدریج به کانون ادارات و موزه‌ها بدل شد، از جمله وزارت امور خارجه، اداره پست، موزه ملی ایران، کتابخانه و موزه ملک، اداره ثبت اسناد. امروزه در منطقه دوازده، با گذار از نقش نظامی به هویت فرهنگی و میراثی، برنامه‌های ساماندهی شامل پیاده‌راه سازی، مرمت سردر و جداره‌ها و نورپردازی اجرا شده است، هرچند چالش‌هایی چون کاهش جمعیت ساکن، تراکم فعالیت تجاری، ترافیک و ناهنجاری‌های شبانه گزارش می‌شود.

میدان حسن‌آباد در حدفاصل مناطق یازده و دوازده شکل گرفت. ریشه نام به املاک مستوفی‌الممالک بازمی‌گردد. میدان دایره‌ای با چهار بدنه هم‌ریتم در سال‌های سیزده صفر تا سیزده سیزده خورشیدی تکمیل شد. زبان معماری نئوکلاسیک با گرایش نئورنسانس و نئوباروک به دست قلیچ باغلیان و لئون تادوسیان و دیگر معماران تثبیت شد، با قوس‌های نیم‌دایره، گنبدهای هشت‌وجهی، ستون‌های دوریک و کورنتین و مصالح آجری و گچی. در دهه‌های بعد مداخلات و ناهماهنگی‌هایی رخ داد و برخی آتش‌سوزی‌ها ثبت شد. امروز میدان کارکرد غالب تجاری دارد و به شبکه خیابان حافظ و وحدت اسلامی متصل است و در مجاورت گره‌های تاریخی مانند میدان امام خمینی، خیابان سی تیر و مجموعه میدان مشق قرار دارد. این نزدیکی، ظرفیت پیوند هویت تاریخی با زندگی روزمره را تقویت می‌کند.

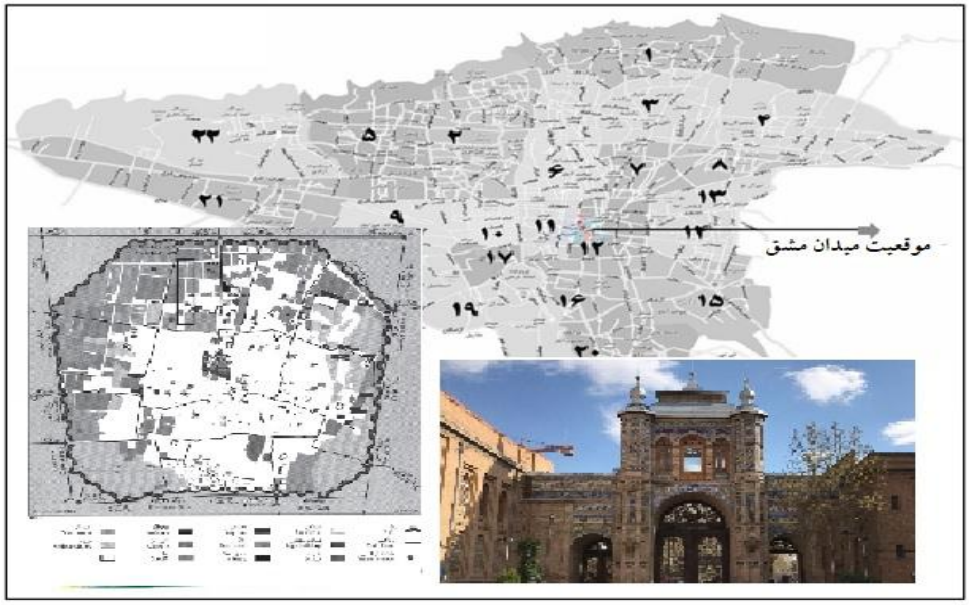

شکل ۱. موقعیت میدان مشق در منطقه ۱۲ تهران

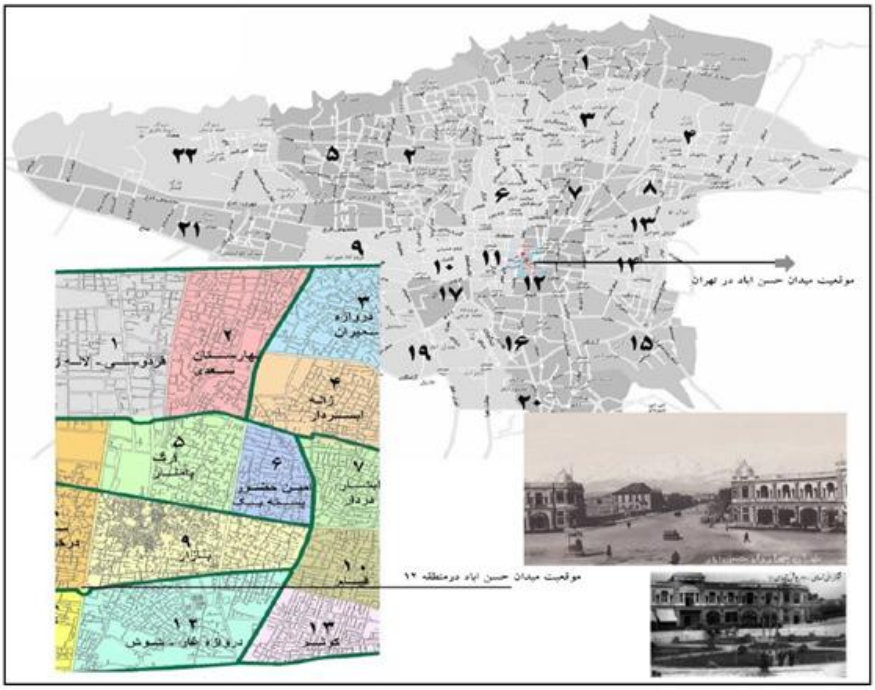

شکل ۲. موقعیت میدان مشق در منطقه ۱۲ تهران

یافته‌های تحقیق

۱. تحلیل میدان مشق تهران بر اساس لایه‌های چهارگانه

مطابق گام نخست روش تحقیق، داده‌های گردآوری‌شده از میدان مشق با تکیه بر مشاهده‌ی میدانی، اسناد تاریخی و منابع نظری تحلیل شدند تا روند تکوین معنا از لایه‌ی اسطوره‌ای تا جغرافیای فرهنگی شناسایی شود. نتایج نشان می‌دهد که میدان مشق به‌عنوان یکی از نخستین نمونه‌های میدان‌های مدرن ایران، ساختاری دوگانه دارد؛ از یک‌سو بر پایه‌ی نظم هندسی و تناسبات معماری غربی شکل گرفته و از سوی دیگر، حامل معناهای اسطوره‌ای و فرهنگی ایران است. این میدان نمونه‌ای از پیوند سنت با مدرنیته در کالبد شهری تهران به‌شمار می‌آید.

الف) لایه‌ی اسطوره‌ای

در سطح نخست تحلیل، میدان مشق بازتابی از کهن‌الگوی دایره‌ی وحدت و تداوم کیهانی در اندیشه‌ی ایرانی است. فرم دایره‌ای میدان با چهار محور شعاعی که به خیابان‌های پیرامونی متصل می‌شوند، نماد پیوند مرکز و پیرامون و تکرار حرکت در چرخه‌ی زندگی است. در این میدان، مرکز نقش محور عالم را ایفا می‌کند و پیرامون آن به‌صورت متقارن گسترش یافته است. این الگو در اسطوره‌های ایرانی به مفهوم هماهنگی میان زمین و آسمان اشاره دارد.

دایره در اسطوره‌ی ایرانی، نماد کمال، یگانگی و وحدت وجودی است. میدان حسن‌آباد این کهن‌الگو را در قالب فرم معماری و سازمان فضایی خود بازآفرینی کرده و به همین دلیل، حتی با وجود ماهیت مدرن، حس قدسی و هماهنگی در فضا حفظ شده است. در نتیجه، لایه‌ی اسطوره‌ای در این میدان با هندسه‌ی دایره‌ای، مرکزگرایی و نظم شعاعی تبلور یافته است.

ب) لایه‌ی نمادین

در سطح نمادین، عناصر بصری و معماری میدان حامل معناهای فرهنگی و روانی‌اند. تکرار طاق‌های نیم‌دایره‌ای، قوس‌های مکرر و گنبدهای کوچک در پیرامون میدان، بازتابی از مفهوم آسمان و تعالی‌اند. در اینجا ماده و معنا در وحدتی شاعرانه ترکیب شده‌اند؛ یعنی فضا نه صرفاً کالبدی عملکردی بلکه زبان بصری‌ای است برای بیان نظم، توازن و هم‌زیستی سنت و نوگرایی.

رنگ گرم آجرها، ترکیب با گچ و سنگ روشن، و تقارن در نماها، نوعی تعادل نمادین میان خاک و نور را ایجاد کرده است. این ترکیب، پیوندی میان کهن‌ترین نشانه‌های معماری ایرانی و زیبایی‌شناسی مدرن غربی برقرار می‌کند. از سوی دیگر، تکرار طاق و انحنای پیوسته‌ی جداره‌ها، احساس حرکت دورانی را القا می‌کند که همان مفهوم «تداوم کیهانی» در سطح نمادین است.

ج) لایه‌ی کالبدی

از منظر کالبدی، میدان حسن‌آباد بر اساس اصول طراحی رنسانسی و هندسه‌ی منظم اروپایی شکل گرفته است، اما مصالح، جزئیات و تناسبات آن کاملاً بومی و ایرانی است. چهار بنای هم‌شکل در چهار سوی میدان، با ارتفاع و ریتم یکنواخت، نظمی هندسی پدید آورده‌اند که مرکز را به‌عنوان نقطه‌ی تلاقی همه‌ی نیروهای بصری معرفی می‌کند. این مرکزگرایی، در عین سادگی، یادآور ساختار فضا در معماری کهن ایران است؛ جایی که محور، مرکز و پیرامون همواره حامل معنا بوده‌اند.

استفاده از طاق‌ها، ستون‌ها، و قوس‌های متحدالشکل، نوعی هماهنگی فضایی پدید آورده که نه‌تنها بیانگر نظم کالبدی، بلکه نمادی از نظم فرهنگی و جمعی جامعه ایرانی در آغاز دوران مدرن است.

د) لایه‌ی جغرافیای فرهنگی

در سطح جغرافیای فرهنگی، میدان حسن‌آباد جایگاهی فراتر از یک فضای شهری دارد؛ این میدان به بخشی از حافظه‌ی جمعی تهران بدل شده است. از زمان احداث تا امروز، این فضا نه‌تنها مرکز تعاملات تجاری و شهری، بلکه مکانی آشنا برای شهروندان بوده است. حضور مداوم مردم در میدان، تداوم عملکرد اجتماعی آن را تضمین کرده است.

در این لایه، معنا از عرصه‌ی کالبدی به عرصه‌ی فرهنگی انتقال می‌یابد؛ میدان حسن‌آباد نماد تداوم هویت شهری در مواجهه با مدرنیته است. این فضا با وجود تغییرات عملکردی، توانسته تعادل میان مدرنیته و اصالت فرهنگی را حفظ کند. در خوانش پسامدرن، میدان حسن‌آباد متنی چندلایه از زمان، حافظه و معناست که روایتگر تداوم اسطوره‌ی وحدت در کالبد شهری معاصر است.

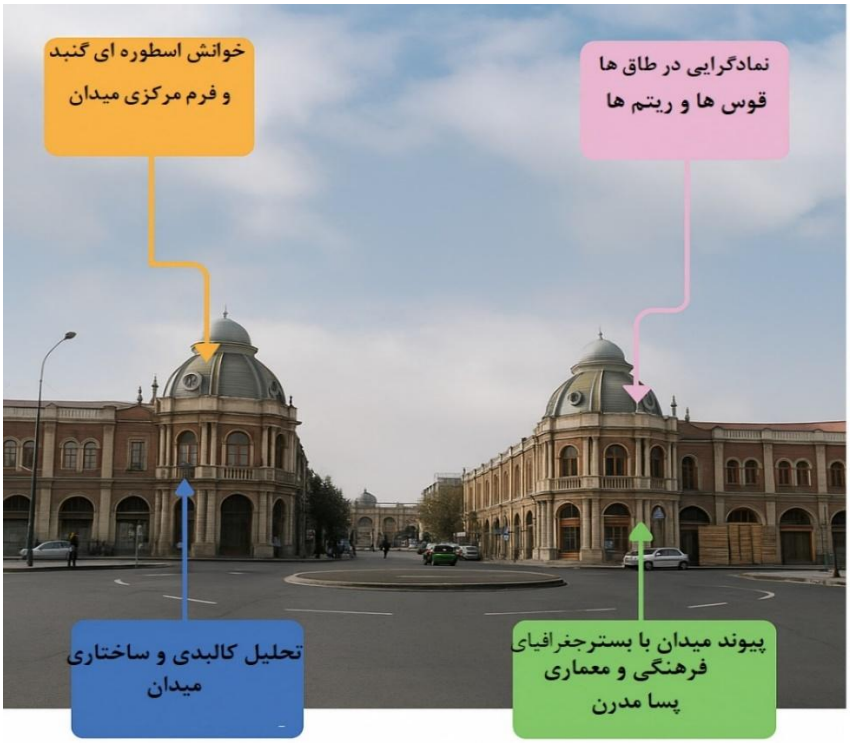

لایه نمادین

لایه اسطوره ای

لایه کالبدی

لایه جغرافیای فرهنگی

شکل ۲ و ۳ لایه‌های چهارگانه میدان مشق تهران

تصویر فوق، تحلیل چهارلایه‌ای میدان مشق تهران را نشان می‌دهد. این میدان در مرکز تاریخی تهران، در پیوندی میان اسطوره، نماد، کالبد و فرهنگ شکل گرفته است. در لایه اسطوره‌ای، محور شمالی—جنوبی میدان بازتاب کهن‌الگوی محور کیهانی و مرکز عالم است و سردر باغ ملی نقش آستانه‌ی مقدس را ایفا می‌کند. در لایه نمادین، قوس‌ها، کاشی‌کاری‌ها و نورپردازی‌ها نمایشگر قدرت، شکوه و هویت ملی هستند. در لایه کالبدی، ساختار منظم مستطیلی و تناسبات هندسی بناها نظم عقلانی و اقتدار را بازتاب می‌دهند. در نهایت، لایه جغرافیای فرهنگی میدان را به حافظه‌ی جمعی تهران پیوند می‌دهد و آن را از فضای نظامی به عرصه‌ی فرهنگی و مدنی بدل می‌سازد. این تصویر بیانگر آن است که میدان مشق، نه تنها یک میراث کالبدی بلکه یک «متن فرهنگی پسامدرن» است که در آن گذشته، قدرت و فرهنگ ایرانی در کالبدی معاصر بازآفرینی شده‌اند.

جدول ٤. تحلیل یافته‌های چهارلایه‌ای میدان مشق تهران در پیوند اسطوره، نماد، کالبد و فرهنگ

سطح تحلیلی	ویژگی‌های شناسایی‌شده	بازتاب در کالبد میدان	تفسیر مفهومی
لایه‌ی اسطوره‌ای	دایره‌ی وحدت و تداوم کیهانی، مرکزگرایی، هماهنگی میان زمین و آسمان	فرم دایره‌ای میدان، محورهای شعاعی و تمرکز بصری در مرکز	بازتاب مفهوم وحدت و توازن کیهانی در ساختار فضایی
لایه‌ی نمادین	طاق‌های نیم‌دایره، گنبدهای کوچک، تکرار فرم، تعادل میان نور و ماده	تقارن نماها، ریتم یکنواخت قوس‌ها، مصالح آجری گرم‌رنگ	تجلی نظم و تعادل در سطح بصری و فرهنگی، تلفیق سنت و مدرنیته
لایه‌ی کالبدی	هندسه‌ی رنسانسی با مصالح ایرانی، ریتم چهارتایی بناها، تناسبات دقیق	چهار بنای مشابه در چهار سوی میدان، مرکزگرایی کامل	فضا به‌عنوان ترکیب دو زبان فضایی (ایرانی—غربی)، نماد نظم جمعی و فرهنگی
لایه‌ی جغرافیای فرهنگی	استمرار عملکرد شهری، حضور مردم، پیوند با حافظه‌ی جمعی تهران	میدان به‌عنوان گره شهری زنده و قابل شناسایی	تبدیل میدان به نماد تداوم هویت شهری در دوره‌ی مدرن

جدول حاضر، نتایج تحلیل میدان مشق تهران را در چهار سطح اسطوره‌ای، نمادین، کالبدی و جغرافیای فرهنگی نمایش می‌دهد. این میدان به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های فضاهای شهری تاریخی تهران، ساختاری معنادار دارد که در آن نظم فضایی، قدرت نمادین و حافظه‌ی فرهنگی درهم‌تنیده‌اند.

در لایه‌ی اسطوره‌ای، محور شمالی—جنوبی و سردر باغ ملی تجلی‌گاه کهن‌الگوی محور عالم و آستانه‌ی مقدس‌اند.

در لایه‌ی نمادین، ترکیب رنگ‌ها، قوس‌ها و کتیبه‌های تاریخی زبان بصری قدرت و شکوه ایرانی را بازتاب می‌دهند.

در لایه‌ی کالبدی، نظم هندسی و تناسبات متقارن، پیوندی میان معماری مدرن و سنت ایرانی ایجاد کرده‌اند.

در نهایت، در لایه‌ی جغرافیای فرهنگی، میدان مشق به‌واسطه‌ی تغییر کاربری از نظامی به فرهنگی، به حافظه‌ی زنده‌ی تهران بدل شده است.

این ساختار چهاربُعدی بیانگر گذار تهران از نظم قدسی به نظم فرهنگی مدرن است که در آن، فضا همچنان حامل ناخودآگاه اسطوره‌ای ایرانی باقی مانده است.

تحلیل حسن‌آباد تهران بر اساس لایه‌های چهارگانه

میدان حسن‌آباد یکی از شاخص‌ترین فضاهای شهری تهران است که در اوایل قرن چهاردهم خورشیدی و در دوره‌ی قاجار طراحی و ساخته شد. این میدان در محل تلاقی چند خیابان اصلی شهر، با نظمی شعاعی و هندسه‌ای مدور شکل گرفته و از معدود فضاهای شهری تهران است که توانسته است تعادلی میان معماری مدرن و مفاهیم اسطوره‌ای و فرهنگی ایرانی ایجاد کند.

در نگاه نخست، هندسه‌ی دایره‌ای میدان، تکرار منظم قوس‌ها، تقارن در چهار بنای پیرامونی و حضور مرکز تهی، حس هماهنگی و تعادل را در ذهن بیننده ایجاد می‌کند؛ اما در لایه‌های عمیق‌تر، این ساختار بیانگر نوعی جهان‌بینی ایرانی است که در آن، وحدت و کمال در پیوند میان کالبد، معنا و تجربه‌ی جمعی شکل می‌گیرد.

بررسی میدان حسن‌آباد بر اساس چهار لایه‌ی اسطوره‌ای، نمادین، کالبدی و جغرافیای فرهنگی، تداوم همین معنا را در وجوه مختلف آن آشکار می‌سازد.

الف) لایه‌ی اسطوره‌ای

در لایه‌ی نخست، میدان حسن‌آباد بازتابی از کهن‌الگوی دایره‌ی وحدت و محور کیهانی در اسطوره‌های ایرانی است. دایره، در تفکر کهن ایرانی، نماد کمال، نظم و هماهنگی میان زمین و آسمان است و مرکز آن به‌عنوان «نقطه‌ی تلاقی مراتب وجود» شناخته می‌شود. در میدان حسن‌آباد، این مفهوم به‌صورت فیزیکی در طراحی میدان متجلی است: مرکز میدان تهی است، اما این تهی‌بودگی خود منشأ معناست؛ همان‌گونه که در فلسفه‌ی ایرانی، «هیچ» خاستگاه هستی است.

چهار محور شعاعی که از مرکز میدان به خیابان‌های پیرامونی گشوده می‌شوند، همانند بازوهای کیهانی در نقش‌مایه‌های اسطوره‌ای، ارتباط مرکز با پیرامون را برقرار می‌کنند. این الگوی فضایی، نوعی هماهنگی بین مرکز (کانون معنا) و محیط (حوزه‌ی تجربه) را بیان می‌کند. از منظر نمادشناسی اسطوره‌ای، چنین هندسه‌ای یادآور ساختار ماندالا است که در فرهنگ‌های شرقی و ایرانی، نماد کیهان و توازن نیروهای هستی است. در نتیجه، میدان حسن‌آباد نه صرفاً فضایی عملکردی، بلکه تصویری زمینی از نظم آسمانی است؛ تجسمی از باور ایرانی به وحدت در کثرت.

ب) لایه‌ی نمادین

در لایه‌ی نمادین، عناصر بصری و معماری میدان حامل معانی فرهنگی و زیبایی‌شناختی‌اند. در جداره‌های میدان، قوس‌ها و طاق‌های نیم‌دایره‌ای با ریتمی منظم تکرار می‌شوند؛ گنبدهای کوچک در چهار سوی میدان، تداعی‌گر آسمان و حرکت دورانی‌اند و تداوم خطوط منحنی در نماها، حس سیالیت و زندگی را در فضا القا می‌کند.

رنگ گرم آجر در ترکیب با سنگ روشن و گچ‌کاری‌های ظریف، نوعی تعادل بصری میان گرمی و روشنی ایجاد می‌کند. این تضاد هماهنگ، استعاره‌ای از پیوند خاک و نور در معماری ایرانی است. در واقع، مصالح بومی در کنار نظم هندسی، بیانگر تداوم روح سنت در کالبدی مدرن هستند. از منظر روان‌شناسی فضا، تقارن کامل میدان و انحنای ممتد جداره‌ها نوعی آرامش جمعی ایجاد می‌کند؛ مخاطب در مرکز میدان احساس تعلق، امنیت و توازن می‌یابد. از سوی دیگر، فرم مدور میدان و حضور گنبدهای کوچک بر بالای بناها، نشانه‌ای از «چرخش و تداوم زمان» است؛ مفهومی که در اندیشه‌ی اسطوره‌ای ایرانی، نماد حیات جاودانه محسوب می‌شود.

در این سطح، میدان حسن‌آباد به زبان نشانه‌ها سخن می‌گوید و هر عنصر آن ـ از طاق تا رنگ و نور ـ حامل معنایی فرهنگی است که میان سنت و مدرنیته پیوند برقرار می‌کند.

ج) لایه‌ی کالبدی

از منظر کالبدی، میدان حسن‌آباد نمونه‌ای منحصربه‌فرد از تلفیق اصول طراحی اروپایی با منطق فضایی ایرانی است. فرم کلی میدان برگرفته از هندسه‌ی رنسانسی است که بر اساس محورهای شعاعی و تقارن کامل شکل گرفته، اما در جزئیات، مصالح و تناسبات، ریشه در سنت ایرانی دارد. چهار بنای پیرامونی میدان تقریباً هم‌شکل‌اند و با ریتمی یکنواخت در ارتفاع و عرض ساخته شده‌اند. طبقه‌ی همکف با طاق‌های عریض برای فعالیت‌های تجاری طراحی شده و طبقه‌ی اول با قوس‌ها و پنجره‌های نیم‌دایره‌ای نمایی موزون و متعادل پدید آورده است. مرکز میدان، نقطه‌ی تلاقی تمام محورهای دید است و در حکم «قلب هندسی فضا» عمل می‌کند. این مرکزگرایی علاوه بر

ایجاد انسجام بصری، ساختاری معنادار نیز دارد؛ زیرا همانند مفاهیم اسطوره‌ای، مرکز همواره جایگاه حضور و توازن است.
در کل، میدان حسن‌آباد بیانگر نوعی نظم کالبدی عقلانی است که در آن هندسه‌ی ریاضی و بیان فرهنگی در خدمت یکدیگر قرار گرفته‌اند. این تلفیق موجب شده است تا میدان در عین سادگی، واجد عمق معنایی و حس توازن باشد.

د) لایه‌ی جغرافیای فرهنگی

در لایه‌ی جغرافیای فرهنگی، میدان حسن‌آباد به‌عنوان یک فضای اجتماعی زنده معنا می‌یابد. از زمان شکل‌گیری تاکنون، این میدان نه تنها یک گره ترافیکی یا تجاری، بلکه فضایی برای تعاملات شهری، خاطره‌ی جمعی و تجربه‌ی زیسته‌ی شهروندان بوده است. مجسمه‌های نصب‌شده در میدان، حضور پیاده‌ها و فعالیت‌های روزمره‌ی مردمی، میدان را به مکانی پویا و معاصر تبدیل کرده‌اند که در آن گذشته و حال هم‌زیست‌اند.
میدان حسن‌آباد امروز بخشی از حافظه‌ی هویتی تهران است؛ فضایی که با وجود تغییرات کالبدی و عملکردی، همچنان پیوند خود را با ناخودآگاه فرهنگی شهر حفظ کرده است.
در این لایه، معنا از ساختار فیزیکی فراتر می‌رود و در سطح فرهنگ و تجربه‌ی جمعی تثبیت می‌شود. میدان حسن‌آباد در این معنا، نه فقط یک اثر معماری، بلکه روایتی زنده از مواجهه‌ی تهران با مدرنیته و حفظ تداوم فرهنگی است.
تحلیل میدان حسن‌آباد بر اساس لایه‌های چهارگانه نشان می‌دهد که این فضا ساختاری چندسطحی از معنا دارد که در آن اسطوره، نشانه، کالبد و فرهنگ در پیوندی ارگانیک قرار گرفته‌اند .میدان با فرم مدور و تقارن کامل، حس وحدت را القا می‌کند و از طریق ترکیب مصالح بومی و نظم هندسی، پلی میان گذشته و حال می‌سازد
در مقایسه با میدان مشق که بر محور قدرت و نظم خطی استوار است، میدان حسن‌آباد بر محور وحدت و هماهنگی شکل گرفته است. به بیان دیگر، اگر میدان مشق نماد عقلانیت و اقتدار مدرن است، میدان حسن‌آباد تصویرگر هماهنگی و وحدت در جهان‌بینی ایرانی است؛ فضایی که در آن کالبد، نماد و فرهنگ به زبانی مشترک سخن می‌گویند.

شکل ٤. تحلیل میدان حسن‌آباد تهران بر اساس لایه‌های چهارگانه

تصویر فوق، تحلیل لایه‌ای میدان حسن‌آباد تهران را در چهار سطح اسطوره‌ای، نمادین، کالبدی و فرهنگی نمایش می‌دهد.
در لایه‌ی اسطوره‌ای، ساختار دایره‌ای میدان بازتابی از کهن‌الگوی وحدت و مرکز عالم است؛ جایی که مرکز میدان نقش «هسته‌ی هماهنگی جهان» را دارد.

در لایه‌ی نمادین، طاق‌ها، گنبدها و ریتم تکرارشونده‌ی قوس‌ها، بیانگر مفهوم آسمان و تعالی‌اند.
در لایه‌ی کالبدی، نظم هندسی و تناسبات چهار بنای مشابه پیرامونی، ساختاری هماهنگ و متقارن پدید آورده‌اند.
و در لایه‌ی جغرافیای فرهنگی، حضور مردم، مجسمه‌ها و فعالیت‌های اجتماعی، میدان را از یک فضای تاریخی به حافظه‌ای زنده از هویت تهران تبدیل کرده است.
در مجموع، میدان حسن‌آباد نمونه‌ای شاخص از تلفیق نظم هندسی مدرن با ناخودآگاه اسطوره‌ای ایرانی است که در خوانش پسامدرن، همچنان حامل حس وحدت، هماهنگی و خاطره‌ی جمعی است.

جدول ۹. تحلیل یافته‌های چهارلایه‌ای میدان حسن‌آباد تهران

سطح تحلیلی	ویژگی‌های شناسایی‌شده در فضا	بازتاب در کالبد میدان حسن‌آباد	تفسیر مفهومی و معناشناختی
لایه اسطوره‌ای	هندسه‌ی دایره‌ای، مرکزگرایی، محورهای شعاعی، حرکت پیوسته	میدان مدور با چهار محور ورودی متقارن، مرکز خالی به‌مثابه هسته‌ی وحدت	بازتاب کهن‌الگوی دایره‌ی وحدت و تداوم کیهانی در تفکر ایرانی
لایه نمادین	طاق‌ها، قوس‌ها، گنبدهای تکرارشونده، نور و رنگ گرم	جداره‌های منحنی، تکرار قوس‌ها، تقارن در ورودی‌ها و نماها	بیان بصری وحدت و تعادل میان سنت و نوگرایی
لایه کالبدی (مورفولوژیک)	چهار بنای مشابه، تناسبات یکنواخت، مصالح بومی	سازمان فضایی منظم، نماهای دوطبقه با ریتم پنجره‌ها	نظم هندسی و مرکزیت به‌عنوان ساختار عقلانی و فرهنگی فضا
لایه جغرافیای فرهنگی	حضور مردم، عملکردهای اجتماعی و تجاری، عناصر هنری (مجسمه‌ها)	تبدیل فضا به عرصه‌ی تعامل اجتماعی و حافظه‌ی تاریخی شهر	تداوم هویت جمعی و تبدیل میدان به نماد حافظه‌ی شهری تهران

جدول ۵ بیانگر تحلیل لایه‌ای میدان حسن‌آباد تهران است که بر اساس رویکرد پدیدارشناسی و نشانه‌شناسی فرهنگی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این میدان با ساختار هندسی دایره‌ای خود، نمونه‌ای ممتاز از پیوند میان نظم کالبدی مدرن و ناخودآگاه اسطوره‌ای ایرانی است.
در لایه‌ی اسطوره‌ای، فرم مدور میدان به مثابه‌ی بازتاب کهن‌الگوی دایره‌ی وحدت و محور کیهانی عمل می‌کند و فضای مرکزی نقش نمادین مرکز عالم را ایفا می‌نماید.
در لایه‌ی نمادین، عناصر بصری همچون طاق‌ها، قوس‌های متوالی و گنبدهای تکرارشونده بیانگر مفهوم آسمان و تعالی‌اند و از وحدت بصری در طراحی حکایت دارند.
در لایه‌ی کالبدی، چهار بنای هم‌شکل پیرامونی و تناسبات منظم افقی، نوعی نظم عقلانی و مرکزگرایانه ایجاد کرده‌اند که در آن، هندسه و عملکرد در توازن کامل‌اند.
و در لایه‌ی جغرافیای فرهنگی، حضور دائمی شهروندان، عناصر هنری چون مجسمه‌ها و کارکردهای اجتماعی–تجاری، میدان را به عرصه‌ای زنده از هویت شهری و حافظه‌ی تاریخی تهران بدل کرده است.
این جدول نشان می‌دهد که میدان حسن‌آباد از سطحی صرفاً کالبدی فراتر رفته و به فضایی معنادار و فرهنگی تبدیل شده است که در آن اسطوره، هنر و زندگی شهری در قالب یک نظام یکپارچه‌ی فضایی تداوم یافته‌اند.
در مقایسه با میدان مشق، میدان حسن‌آباد نمودار نظم مدور و هماهنگی کیهانی است، در حالی‌که میدان مشق بر نظم خطی و محور قدرت تأکید دارد. این دو میدان در کنار هم، دو روایت متفاوت از حضور اسطوره در شهر تهران معاصر را آشکار می‌سازند؛ یکی مبتنی بر «مرکز وحدت» و دیگری بر «محور اقتدار

- تحلیل تطبیقی میدان مشق و میدان حسن‌آباد تهران بر اساس لایه‌های چهارگانه

مقایسه‌ی میدان مشق و میدان حسن‌آباد، دو اثر شاخص از تاریخ شکل‌گیری فضاهای شهری در تهران، نشان می‌دهد که هر دو میدان بازتابی از مواجهه‌ی جامعه‌ی ایرانی با مدرنیته‌اند، اما در دو سطح متفاوت از درک فضا و معنا قرار دارند. میدان مشق بر بنیان نظم خطی، اقتدار سیاسی و نمایش قدرت دولت قاجار و پهلوی شکل گرفته است، در حالی که میدان حسن‌آباد، با هندسه‌ی دایره‌ای و فرم‌های همگرا، تصویری از هماهنگی، وحدت و فرهنگ شهری را ارائه می‌دهد.
در تحلیل چهارلایه‌ای این دو میدان، روشن می‌شود که هر دو حامل لایه‌هایی از اسطوره، نماد، کالبد و فرهنگ‌اند، اما شیوه‌ی بازنمایی این لایه‌ها در هر یک متفاوت است. در ادامه، تفاوت‌ها و هم‌پوشانی‌های مفهومی و فضایی آن‌ها بر اساس چهار لایه‌ی نظری بررسی می‌شود.

در لایه‌ی اسطوره‌ای، میدان مشق بر اساس محورهای مستقیم و سلسله‌مراتبی طراحی شده است که از دروازه‌ی باغ ملی تا انتهای میدان امتداد دارد. این محور خطی، بازتابی از کهن‌الگوی اقتدار و مسیر صعود در جهان‌بینی اسطوره‌ای است؛ فضایی که انسان را از آستانه‌ی ورود به جهان معنا (سردر باغ ملی) به قلمرو قدرت و نظم زمینی هدایت می‌کند. در واقع، میدان مشق در این سطح، بازتابی از نظم خورشیدی و نظامی است که مرکزیت در آن از یک نقطه‌ی قدسی به محور قدرت منتقل شده است.

در مقابل، میدان حسن‌آباد بر پایه‌ی کهن‌الگوی دایره و مرکز شکل گرفته است؛ الگویی که در اسطوره‌های ایرانی، نماد توازن، کمال و وحدت میان نیروهای هستی است. مرکز تهی میدان، استعاره‌ای از حضور غایب معناست؛ همان‌گونه که در اندیشه‌ی ایرانی، خلأ و سکوت سرچشمه‌ی هستی تلقی می‌شود. بنابراین، در حالی که میدان مشق جهان را در قالب نظم عمودی و فرماندهی بازنمایی می‌کند، میدان حسن‌آباد تصویر افقی و هم‌گرایی از جهان هماهنگ و مرکزمدار را به نمایش می‌گذارد.

در جمع‌بندی این لایه، میدان مشق نماینده‌ی نظم عقلانی و اقتدار سیاسی است، در حالی که میدان حسن‌آباد مظهر نظم درونی و وحدت کیهانی است.

در لایه‌ی نمادین، میدان مشق با سردر باغ ملی به‌عنوان عنصری شاخص، معنا و هویت خود را می‌سازد. نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در سردر ـ همچون شیر و خورشید، خطوط اسلیمی و نگاره‌های اساطیری ـ بازتابی از شکوه سلطنت و پیوند میان سنت و دولت مدرن هستند. ترکیب رنگ‌های سبز و طلایی، و استفاده از قوس‌های عظیم در ورودی، بیانگر آرزوی پیوند میان «ایران باستان» و «ایران نوین» است. در این میدان، معنا از طریق نمایش و اقتدار نمادین شکل می‌گیرد.

در مقابل، میدان حسن‌آباد در لایه‌ی نمادین، بیشتر بر توازن بصری و هماهنگی فضایی تأکید دارد تا بر نماد قدرت. تقارن در جداره‌ها، تکرار طاق‌ها و استفاده از فرم‌های مدور، حس پیوستگی و تداوم را القا می‌کند. مصالح بومی و رنگ‌های خاکی و روشن، نوعی تعادل میان زمین و آسمان ایجاد کرده‌اند. در اینجا، معنا نه از طریق سلطه و نمایش، بلکه از راه ادراک و حضور در فضا حاصل می‌شود.

در نتیجه، نماد در میدان مشق ابزاری برای بازنمایی قدرت است، اما در حسن‌آباد وسیله‌ای برای بازنمایی هماهنگی و فرهنگ.

در بعد کالبدی، میدان مشق بر مبنای هندسه‌ی خطی و بسته طراحی شده است. ساختمان‌های پیرامونی آن، نظیر موزه‌ی ملی و وزارت خارجه، با محور مرکزی میدان ارتباط بصری دارند، اما مقیاس و عملکردشان بیانگر نظم رسمی و اداری است. میدان در این ساختار، بیشتر یک فضای نمایشی و نظامی بوده تا اجتماعی؛ جایی برای رژه‌ها، مراسم رسمی و نمایش قدرت دولت. بنابراین، کالبد میدان تابع ایدئولوژی اقتدار است.

در مقابل، میدان حسن‌آباد با هندسه‌ی مدور و چهار بنای هم‌شکل پیرامونی، نظم باز و همگرا دارد. ریتم قوس‌ها، نسبت‌های متعادل و مرکز تهی میدان، به فضا کیفیتی انسانی و روان‌بخش داده است. در اینجا، ساختار کالبدی بستری برای تعامل، حرکت و حضور شهروندان است. اگر در میدان مشق کالبد به خدمت نمایش اقتدار درآمده، در حسن‌آباد کالبد به ابزار توازن اجتماعی و زیبایی‌شناختی تبدیل شده است. بنابراین، میدان مشق کالبدی سنگین و سلسله‌مراتبی دارد، اما حسن‌آباد ساختاری روان و هم‌گرا که با زندگی شهری معاصر سازگار است.

در لایه‌ی جغرافیای فرهنگی، تفاوت دو میدان به‌روشنی آشکار می‌شود. میدان مشق از آغاز کارکردی نظامی—اداری داشت و بخش‌هایی از آن بعدها به مؤسسات فرهنگی و دولتی اختصاص یافت. امروزه، با وجود بازسازی‌های متعدد، هنوز روح رسمی و اقتدارگرای خود را حفظ کرده است. حضور محدود مردم و کنترل شدید بر فضا، مانع از شکل‌گیری تعامل آزاد شهری شده است. به‌عبارتی، میدان مشق بیشتر به یک «میراث دیدنی» تبدیل شده تا فضایی برای زندگی روزمره.

اما میدان حسن‌آباد در جغرافیای فرهنگی معاصر تهران جایگاهی زنده دارد. فعالیت‌های تجاری، حضور پیاده‌ها، رویدادهای شهری و حتی تردد روزمره، آن را به یکی از پرجنب‌وجوش‌ترین فضاهای شهری تهران تبدیل کرده است. حافظه‌ی جمعی شهروندان با این میدان پیوند دارد؛ بسیاری آن را با خاطره‌ی کودکی، خرید، یا توقف‌های کوتاه شهری می‌شناسند. در نتیجه، حسن‌آباد نه‌فقط بخشی از کالبد شهر، بلکه بخشی از فرهنگ زیسته‌ی تهرانی‌ها است.

به‌بیان دیگر، اگر میدان مشق نماد حافظه‌ی تاریخی و رسمی تهران است، میدان حسن‌آباد نماد حافظه‌ی جمعی و مردمی آن است.

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که میدان مشق و میدان حسن‌آباد دو الگوی متفاوت از بازنمایی معنا در شهر تهران معاصرند. میدان مشق بر پایه‌ی نظم خطی، مرکزیت قدرت و نمایش تاریخی شکل گرفته و نماد دولت و مدرنیته‌ی اقتدارگراست؛ در حالی که میدان حسن‌آباد بر محور دایره‌ای، توازن و هم‌زیستی عناصر سنتی و مدرن استوار است و نماد مدرنیته‌ی فرهنگی و مردم‌محور محسوب می‌شود.

در میدان مشق، معنا از بالا به پایین و در قالب نمایش قدرت منتقل می‌شود؛ در حسن‌آباد، معنا از پایین و در بستر زندگی روزمره تولید می‌شود.

هر دو میدان، در سطح اسطوره‌ای و نمادین، حامل پیوستگی تاریخی ایران‌اند، اما در سطح کالبدی و فرهنگی، دو مسیر متفاوت را نشان

می‌دهند: یکی بازتاب دولت و تاریخ، دیگری بازتاب مردم و فرهنگ.

به‌این‌ترتیب، میدان مشق و حسن‌آباد را می‌توان دو قطب مکمل در تحول جغرافیای فرهنگی تهران دانست؛ یکی یادگار نظم عقلانی مدرن و دیگری تبلور ناخودآگاه اسطوره‌ای در کالبد شهر معاصر.

جدول ٦- مقایسه‌ی تطبیقی میدان مشق و میدان حسن‌آباد تهران بر اساس چهار لایه‌ی معنایی

لایه‌ی تحلیلی	میدان مشق تهران	میدان حسن‌آباد تهران
لایه‌ی اسطوره‌ای	مبتنی بر نظم خطی و محور اقتدار؛ بازتاب کهن‌الگوی صعود و فرمانروایی؛ محور مرکزی از دروازه باغ ملی تا انتهای میدان نماد حرکت از آستانه به مرکز قدرت است.	مبتنی بر نظم دایره‌ای و مرکزگرایی؛ بازتاب کهن‌الگوی وحدت و هماهنگی کیهانی؛ مرکز تهی نماد کانون معنا و توازن میان زمین و آسمان است.
لایه‌ی نمادین	نمادهای سلطنتی و ملی‌گرایانه در سردر باغ ملی؛ تزیینات و قوس‌های بزرگ بیانگر شکوه و قدرت دولت؛ رنگ‌ها و نمادها در خدمت نمایش اقتدار تاریخی.	نمادهای فرهنگی و زیبایی‌شناسانه؛ تقارن طاق‌ها، ریتم قوس‌ها و مصالح بومی بیانگر هماهنگی و تداوم سنت در کالبد مدرن؛ معنا از طریق ادراک فضایی نه نمایش قدرت شکل می‌گیرد.
لایه‌ی کالبدی	ساختار مستطیلی و محورمحور؛ کاربری‌های اداری، نظامی و رسمی؛ ساختمان‌های پیرامونی با مقیاس بزرگ و نظم سلسله‌مراتبی؛ میدان بیشتر برای رژه و نمایش قدرت طراحی شده است.	ساختار دایره‌ای و همگرا؛ چهار بنای هم‌شکل پیرامونی؛ تناسبات متعادل و ریتم یکنواخت؛ فضا انسان‌محور و قابل‌زیست برای فعالیت‌های اجتماعی و تعامل روزمره.
لایه‌ی جغرافیای فرهنگی	میدان با کارکرد نظامی–اداری و هویت رسمی؛ حضور محدود شهروندان؛ امروزه بیشتر میراث تاریخی و نماد قدرت دولت است تا فضای زیسته.	میدان با کارکرد اجتماعی–تجاری و هویت فرهنگی؛ حضور پیاده‌ها و پویایی روزمره؛ بخشی از حافظه‌ی جمعی و تجربه‌ی زیسته‌ی تهرانی‌ها است.

جدول ۶ حاصل تحلیل تطبیقی میدان مشق و میدان حسن‌آباد تهران در چهار لایه‌ی اسطوره‌ای، نمادین، کالبدی و جغرافیای فرهنگی است. این تطبیق نشان می‌دهد که هر دو میدان، علی‌رغم قرارگرفتن در دو بستر تاریخی و کارکردی متفاوت، به‌گونه‌ای نمایانگر دو سویه‌ی اصلی هویت شهر تهران در دوران گذار از سنت به مدرنیته‌اند؛ یکی نماد قدرت رسمی و اقتدار سیاسی و دیگری تجسم فرهنگ مردمی و وحدت نمادین در کالبد شهری.

در میدان مشق، فضا به‌مثابه‌ی ابزاری برای نظم‌بخشی به قدرت و نمایش اقتدار دولت قاجار و سپس پهلوی سازمان یافته است. محور اصلی میدان از سردر باغ ملی تا انتهای محور شمالی، نوعی ساختار سلسله‌مراتبی را القا می‌کند که در آن فضا معنایی «فرمان‌پذیر» دارد؛ نظم از مرکز قدرت به پیرامون منتقل می‌شود و جهت‌گیری حرکت و دید در میدان، تابع اراده‌ی سیاسی است. در این فضا، اسطوره‌ی خورشید و صعود به زبان معماری ترجمه شده است؛ به‌گونه‌ای که مسیر مستقیم از آستانه تا مرکز، بازنمای نظم عمودی و اقتدار عقلانی در قالب فضاست. بنابراین، میدان مشق نه مکانی برای تجربه‌ی زیسته‌ی جمعی، بلکه نمادی از دولت مدرن و عقلانیت ابزاری است که فضا را به صحنه‌ی نمایش قدرت بدل می‌کند.

در مقابل، میدان حسن‌آباد ساختاری دایره‌ای و مرکزمدار دارد که از جهان‌بینی اسطوره‌ای ایرانی سرچشمه می‌گیرد. مرکز تهی میدان، همان «نقطه‌ی حضور ناپیدا» در فرهنگ ایرانی است که معنا از آن برمی‌خیزد. هندسه‌ی مدور، تکرار قوس‌ها و قرینه‌سازی جداره‌ها، حس توازن و هماهنگی را القا می‌کنند. در این میدان، فضا نه فرمان‌پذیر بلکه تعاملی و زیسته است؛ معنا از حضور شهروندان، حرکت پیاده‌ها، تعاملات اجتماعی و خاطره‌ی جمعی تولید می‌شود. به همین دلیل، حسن‌آباد برخلاف مشق، ساختاری از معناهای افقی و مردمی دارد که در آن قدرت جای خود را به فرهنگ و مشارکت داده است.

در لایه‌ی نمادین، میدان مشق با تأکید بر عناصر تزئینی، نگاره‌های سلطنتی و رنگ‌های براق، بازتابی از نمایش شکوه و اقتدار تاریخی است. درحالی‌که در حسن‌آباد، فرم‌های پیوسته، مصالح بومی و رنگ‌های خاکی، زبان آرامش و هماهنگی درونی را به کار گرفته‌اند. در میدان مشق، فضا به‌مثابه‌ی «نمایش» و در حسن‌آباد فضا به‌مثابه‌ی «تجربه» تعریف می‌شود؛ این تفاوت بنیادین، دو خوانش کاملاً متفاوت از مفهوم فضا در فرهنگ ایرانی مدرن را نشان می‌دهد.

در بعد کالبدی نیز تمایز آشکار است: کالبد میدان مشق با مقیاس‌های عظیم و خطوط مستقیم، ساختاری رسمی، سلسله‌مراتبی و خطی دارد که بر فاصله میان قدرت و مردم تأکید می‌کند؛ اما کالبد میدان حسن‌آباد با تناسبات انسانی، تداوم بصری و ریتمی یکنواخت، ساختاری انسان‌محور و درونی پدید آورده است. در نتیجه، در میدان مشق فضا بازنمای قدرت است، و در حسن‌آباد فضا بازنمای زندگی.

در لایه‌ی جغرافیای فرهنگی، میدان مشق بیش از یک قرن به‌عنوان مرکز نظامی، دولتی و نمادین تهران ایفای نقش کرده است. حضور محدود مردم و تسلط ساختار رسمی باعث شده است این فضا بیشتر در حافظه‌ی تاریخی جای گیرد تا در حافظه‌ی زیسته. در مقابل، میدان حسن‌آباد از آغاز شکل‌گیری تاکنون، عرصه‌ای پویا برای زندگی روزمره‌ی مردم بوده است. فعالیت‌های تجاری، حضور پیاده‌ها، و ارتباط با خیابان‌های اصلی، آن را به فضایی فرهنگی و زنده تبدیل کرده است که پیوسته در حافظه‌ی اجتماعی شهر بازتولید می‌شود.

در جمع‌بندی، تطبیق این دو میدان نشان می‌دهد که میدان مشق بازتاب عقلانیت ساختاری و نظم رسمی مدرن است، در حالی که میدان حسن‌آباد تداوم ناخودآگاه اسطوره‌ای و هویت فرهنگی ایرانی در بستر مدرن را نشان می‌دهد. هر دو میدان دو چهره‌ی متفاوت از یک شهرند: یکی «نماد اقتدار»، دیگری «نماد هماهنگی». با این حال، در هر دو، معنا نه در فرم صرف بلکه در پیوند میان اسطوره، کالبد و فرهنگ شکل گرفته است؛ جایی که فضا به زبان سخن می‌گوید و شهر تهران، میان تاریخ و معنا، خود را بازمی‌خواند.

نتیجه گیری

در این پژوهش، تحلیل تطبیقی میدان مشق و میدان حسن‌آباد تهران بر اساس چارچوب نظری اسطوره‌شناسی و مبانی فکری معماری پسامدرن انجام شد تا نسبت میان معنا، نماد و کالبد در فضاهای شهری معاصر ایران آشکار شود. نتایج نشان داد که هر دو میدان، در سطوح مختلف، حامل نشانه‌هایی از جهان‌بینی اسطوره‌ای ایرانی هستند، اما نحوه بازنمایی این جهان‌بینی در میدان مشق و میدان حسن‌آباد متفاوت است و همین تفاوت، گذار فکری و فرهنگی جامعه ایران را از دوران مدرن اقتدارگرا به دوران پسامدرن معناگرا آشکار می‌سازد.

میدان مشق در بستر تاریخی خود، بر اساس الگوی خطی، محوری و هندسی طراحی شده است که بازتاب اندیشه‌ی مدرن و عقل‌گرایانه است. در این میدان، نظم فضایی و سلسله‌مراتب مکانی بیانگر جهان‌بینی‌ای است که در آن «قدرت» و «مرکزیت دولت» محور معنا هستند. محور شمالی—جنوبی و سردر باغ ملی نماد آستانه و ورود به قلمرو اقتدار به‌شمار می‌آیند و کل فضا همچون صحنه‌ای برای نمایش نظم و سلطه طراحی شده است. در این سطح، اسطوره‌ی «صعود» و «فرمانروایی» در کالبد معماری مدرن تجلی می‌یابد. فضا نه برای تجربه‌ی فردی، بلکه برای بازنمایی قدرت جمعی و سیاسی ساخته شده است. این میدان، به تعبیر فلسفه‌ی مدرن، مکانی است که در آن معنا از بالا به پایین تحمیل می‌شود و کالبد ابزار بازنمایی ایدئولوژی است.

در مقابل، میدان حسن‌آباد حاصل تلفیق ذهن اسطوره‌ای و تفکر پسامدرن در طراحی شهری است. هندسه‌ی دایره‌ای میدان، مرکز تهی و ریتم هماهنگ قوس‌ها، تجسمی از کهن‌الگوی «دایره‌ی وحدت» و نظم کیهانی در تفکر ایرانی است. در اینجا، اسطوره نه ابزاری برای نمایش قدرت، بلکه بستری برای تجربه‌ی ادراکی و حسی فضاست. مرکز میدان، تهی اما پرمعناست؛ نماد خلأ خلاق در تفکر اسطوره‌ای که در فلسفه‌ی پسامدرن نیز به‌صورت «مرکز بدون سلطه» بازخوانی می‌شود. حضور متقارن چهار بنا در پیرامون میدان، تداعی‌گر نظم طبیعی و توازن نیروهاست، در حالی که مصالح بومی، رنگ گرم آجر و فرم‌های منحنی، رابطه‌ای شاعرانه میان ماده و معنا برقرار می‌کنند. در این سطح، میدان حسن‌آباد نمونه‌ای است از «فضای تفسیرپذیر» که در آن معنا نه ثابت، بلکه در تجربه‌ی شهروندان و در زمان جاری است؛ رویکردی که جوهر معماری پسامدرن را می‌سازد.

بر اساس نظریه‌های پدیدارشناسی معماری (هایدگر، مرلوپونتی، شولتز) و رویکردهای نشانه‌شناسی پسامدرن (دریدا، اکو، لاکان)، فضا نه ظرفی خنثی بلکه متنی چندلایه از نشانه‌ها و تجربه‌هاست. میدان حسن‌آباد در این خوانش، متنی باز و چندمعناست؛ هر قوس، هر سایه، هر انعکاس نور، نشانه‌ای از وحدت در کثرت است. در حالی که میدان مشق متنی بسته و تک‌معنا دارد که در آن نشانه‌ها در خدمت قدرت تثبیت‌شده‌اند. بنابراین، میدان حسن‌آباد را می‌توان نمونه‌ای از «فضای چندخوانش» در تفکر پسامدرن دانست، جایی که معنا در تعامل میان کاربر، زمان و مکان شکل می‌گیرد.

از منظر اسطوره‌شناسی فرهنگی، هر دو میدان نشان‌دهنده‌ی تداوم ناخودآگاه جمعی ایرانی هستند. در میدان مشق، اسطوره‌ی سلطه و اقتدار در قالب نظم هندسی مدرن بازتولید شده است؛ در میدان حسن‌آباد، همان ناخودآگاه در قالب اسطوره‌ی وحدت، هماهنگی و بازگشت به مرکز نمود یافته است. این تحول از اسطوره‌ی «قدرت» به اسطوره‌ی «تعادل» در واقع بیانگر گذار فرهنگی تهران از شهر سلسله‌مراتبی به شهر شبکه‌ای و از نظم تک‌صدا به چندصدایی است.

نتیجه نهایی این پژوهش آن است که میدان حسن‌آباد، در مقایسه با میدان مشق، نمونه‌ی موفق‌تری از درآمیختن اسطوره و معماری در قالب رویکرد پسامدرن است. در این میدان، کالبد نه پایان معنا بلکه آغاز آن است؛ فضا نه صحنه‌ی نمایش قدرت بلکه عرصه‌ی تجربه‌ی

زیسته است. در نتیجه، بازخوانی اسطوره در معماری معاصر، هنگامی که در چارچوب تفکر پسامدرن صورت گیرد، می‌تواند راهی برای بازآفرینی معنا، حافظه و هویت در شهر ایرانی امروز باشد. به‌عبارتی، پیوند میان «اسطوره» و «پسامدرن» در این دو میدان، تصویری دوگانه از تهران معاصر ارائه می‌دهد: شهری که در آن گذشته و حال، قدرت و فرهنگ، عقل و خیال، در جستجوی تعادلی تازه با یکدیگر گفت‌وگو می‌کنند.

منابع

امیرعطاری، مرتضی، یزدانفر، مهناز، و نوروزیان‌ملکی، شبنم. (۱۴۰۳). تحلیل پایداری اجتماعی محلات و مسکن شهری به‌مثابه توسعه کالبدی پایدار در کلان‌شهر تبریز. برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، ۱۱(۱)، ۵۹–۷۸ .

امیری، مصیب؛ بدیعی‌گورتی، مجید. (۱۴۰۰). ترجمه و آوانگاری کتیبه‌های شالی‌ستون‌های کاخ تچر، نشانه هجوم خصم. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱۶، ۸۱–۹۶ .

بلیلان، لیدا؛ رفیعی، سپیده. (۱۴۰۳). سیر تحول پلان‌های مربع (۹ قسمتی) از هخامنشی تا کوشک‌های هشت‌بهشت صفوی. پژوهش در هنر و علوم انسانی، ۹(۶۶)، ۳۵–۴۲ .

پوراحمدی، مجتبی؛ یوسفی، مجتبی؛ سهرابی، مهدی. (۱۳۹۰). نسبت طول به عرضِ حیاط و اتاق‌ها در خانه‌های سنتی یزد: آزمونی برای نظر استاد پیرنیا درباره «مستطیل طلایی ایرانی». هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، ۳(۴۷)، ۶۹–۷۹ .

پورزرگر، محمدرضا، و عابدینی، حامد. (۱۳۹۹). خوانش هندسه پنهان در شهر تاریخی و تأثیر تحول مدرن بر آن؛ نمونه موردی: سبزه‌میدان، تهران. نقش جهان – مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی، ۱۰(۳)، ۲۳۱–۲۳۸.

ثروتی، مرتضی، لطیفی، رضا، سلطانی، سحر، و صنایعیان، مهدی. (۱۴۰۲). برنامه‌ریزی شهری بر اساس الگوهای رفتاری متناسب با آسایش اقلیمی (مطالعه موردی: مناطق ۱۰ تا ۱۲ تهران). توسعه پایدار محیط جغرافیایی، ۵(۸)، ۵–۲۲ .

دورودی، مجتبی؛ همایون، فهیمه؛ زارع، یونس؛ فلاحی، کاظم. (۱۴۰۲). نقش‌های سوزنیِ نویافته در تخت‌جمشید (کاخ تچر و موزه تخت‌جمشید). جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام، ۸(۲)، ۱۶۷–۱۷۷ .

ذکاوت، نرگس، منوچهری، علی، و صفری‌علی‌اکبری، محمد. (۱۴۰۳). تبیین تأثیر مؤلفه‌های مسکن پایدار در احساس امنیت خانوارهای روستایی (مطالعه موردی: دهستان استرآباد جنوبی گرگان). جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، ۲۲(۸۸)، ۱۲۵–۱۴۲ .

رجایی، بهاره؛ احمدی، الهه. (۱۴۰۳). بررسی تأثیر مؤلفه‌های کالبدی سایت‌موزه بر توسعه اکوتوریسم پایدار (مطالعه موردی: سایت‌موزه تخت‌جمشید). برنامه‌ریزی و توسعه محیط شهری، ۱۵، ۸۷–۱۰۰

رضازاده، مجتبی؛ ثابت‌فرد، مجتبی. (۱۳۹۲). بازشناسی کاربرد اصول هندسی در معماری سنتی؛ مطالعه موردی: قصر خورشید و هندسه پنهان آن. هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، ۱۸(۱)، ۲۹–۴۴ .

زارع، فاطمه، یاسوری، محمد، و آقائی‌زاده، سعید. (۱۴۰۲). بررسی و تحلیل وضعیت پایداری مسکن در شهر بندرانزلی. مطالعات جغرافیایی نواحی ساحلی، ۴(۳)، ۵۷–۷۶

سیدرضوی، نسرین؛ قرائتی (آرتا)، محسن‌شایان. (۱۴۰۳). گونه‌شناسی الگوهای «برخالِ» نقش‌برجسته‌های سنگی در تخت‌جمشید. پژوهشنامه ایران باستان، ۱۲، ۶۵–۸۲ .

صادقی، نسرین، عزیزپور، علی‌اکبر، طهماسبی، سوسن، و سرتیپی‌پور، فاطمه. (۱۴۰۳). تبیین مسکن پایدار در سکونتگاه‌های روستایی بر پایه رویکرد اجتماع‌محور (مطالعه موردی: شهرستان فلاورجان). برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، ۱۱(۴)، ۴۱–۵۸ .

صارمی، محمود، خواجه، سمیه، مغانی‌رحیمی، نازنین، و رشیدقلم، مجید. (۱۴۰۴). تحلیل ساختاری–تفسیری شاخص‌های مسکن پایدار در محلات شهری (مطالعه موردی: محله سنگی بوشهر). فصلنامه هویت شهر، ۱۹(۱)، ۷۵–۹۰.

طاهری، علیرضا؛ شعرباف‌علیایی، سالومه. (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی گرگویل‌ها و سرستون‌های تخت‌جمشید. جلوه هنر، ۳(۱)، ۱–۷۴ .

عسگری خوش‌شعار، پریا، صادقی، آیدا، محمدی‌خوزانی، فاطمه، و سرافراز اسفندآبادی، خشایار. (۱۴۰۳). رویکرد تحلیلی بر ویژگی‌های معماری پارسی با ذکر دو نمونه موردی (کاخ هدیش و تچرا). فصلنامه معماری سبز، ۱۰(۸ [پیاپی ۴۵])، ویژه‌نامه

کریمی، سلطانعلی؛ کامرانی‌فر، احمد؛ بوشاسب‌گوشه، فیض‌الله. (۱۴۰۳). بررسی کارکردهای آیینی—سیاسی تخت‌جمشید با تکیه بر سبک معماری آن. مطالعات هنر اسلامی، ۵۳، ۵۴۰—۵۵۹ .

کیخا، معصومه، و طیب‌نیا، عبدالکریم. (۱۴۰۲). تحلیل وضعیت شاخص‌های مسکن پایدار در نواحی روستایی (مطالعه موردی: دهستان محمدآباد، هامون). برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، ۱۰(۴)، ۲۱—۳۶ .

لشکری، فریده، و ارجمندی، رضا. (۱۴۰۲). ارزیابی شاخص‌های اجتماعی مسکن پایدار (مطالعه موردی: مجتمع ۶۰۰ دستگاه مشهد). معماری و شهرسازی پایدار، ۱۱(۱)، ۹۱—۱۰۸

محبی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). هندسه بنیادین در نقش‌برجسته‌های تخت‌جمشید: تحلیل کارکردهای دلالتی نقوش در دستگاه نشانه‌ای هخامنشیان. کتاب ماه هنر، ۱۷۱، ۱۴—۲۷ .

محمدی‌خبازان، سهند. (۱۴۰۳). اسطوره‌شناسی تحلیلیِ سرستون‌های تخت‌جمشید؛ تمثیل‌ها و تمثال‌های هویت‌ساز در معماری هخامنشی. مطالعات هنرهای تجسمی ، ۴، ۶۷—۷۵ .

مشکینی، حسین، عباسی، جواد، و محمدی، سعید. (۱۴۰۲). تحلیل فضایی مسکن پایدار با رویکرد فازی ویکور (مطالعه موردی: منطقه ۱ تهران). مطالعات شهری و منطقه‌ای ایران، ۱۱(۲)، ۹۳—۱۱۲.

مقتدایی‌راد، حمیدرضا، اکبری، فاطمه، و نادری، سعید. (۱۴۰۴). شناسایی و ارزیابی ویژگی‌های کالبدی و عملکردی مسکن قابل‌استطاعت پایدار (مطالعه تطبیقی هفت نمونه). پژوهش‌های توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای، ۶(۲)، ۴۵—۶۴.

نتاج‌انصار، نادر، برنا، هومن، و مرشدی، مهسا. (۱۴۰۱). تدوین استراتژی‌های طراحی اقلیمی برای ساختمان‌های آموزشی در شرایط اقلیمی شهر دزفول. توسعه پایدار محیط جغرافیایی، ۴(۷)، ۱۲۹—۱۴۵

هژبری‌نوبری، علیرضا؛ زکاوت‌زاده، یدالله؛ تقوی، عابد. (۱۳۸۸). تحلیل سامانه نورگیری و تهویه در کاخ‌های هخامنشی تخت‌جمشید با تأکید بر تالار صدستون. باغِ نظر، ۶(۱۱)، ۸۳-۹۲ .

الهی‌چورن، رضا، حیدری، ناهید، شکوهی، مریم، و ظفری، لیلا. (۱۴۰۲). بررسی نقش مسکن پایدار بر امنیت اجتماعی در شهرها (مطالعه موردی: نوشهر). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۵(۱۲۶)، ۶۷—۸۴.

References

Bachelard, G. (1994). *The poetics of space*. Beacon Press.

Brown, A. J., & Steen, A. (2018). Fiction/non-fiction, or: Myth and the architect's architecture. *Knowledge Cultures, 6*(2), 76–95. https://doi.org/10.22381/KC6220185

Derrida, J. (1982). *Margins of philosophy*. University of Chicago Press.

Eco, U. (1976). *A theory of semiotics*. Indiana University Press.

Eisenman, P. (1999). *Diagram diaries*. Thames & Hudson.

Falahat, S. (2023). Urban space and the cultural construction of modernity in Tehran. *Urban Design International, 28*(3), 1–17. https://doi.org/10.1080/20507828.2023.2286058

Freud, S. (1919). *The uncanny*. Imago Publishing.

Heidegger, M. (1971). *Building, dwelling, thinking*. In *Poetry, language, thought* (pp. 145–161). Harper & Row.

Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of perception*. Routledge.

Nesbitt, K. (1996). *Theorizing a new agenda for architecture: An anthology of architectural theory 1965–1995*. Princeton Architectural Press.

Pallasmaa, J. (2012). *The eyes of the skin: Architecture and the senses*. Wiley.

Pérez-Gómez, A. (2018). *Attunement: Architectural meaning after the crisis of modern science*. MIT Press.

Ricoeur, P. (1995). *Figuring the sacred: Religion, narrative, and imagination*. Fortress Press.

Schulz, C. N. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli.

Tafuri, M. (1976). *Architecture and utopia: Design and capitalist development*. MIT Press.
Venturi, R., Scott Brown, D., & Izenour, S. (1977). *Learning from Las Vegas*. MIT Press.
Vidler, A. (1992). *The architectural uncanny: Essays in the modern unhomely*. MIT Press.
Yadollahi, S. (2020). Reflections on the past and future of urban conservation in Iran. *Built Heritage, 4*, Article 19. https://doi.org/10.1186/s43238-020-00019-1